

Vier ingenieurs als stadsbouwmeester

Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72),
Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87)
aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek

Thomas H. von der Dunk

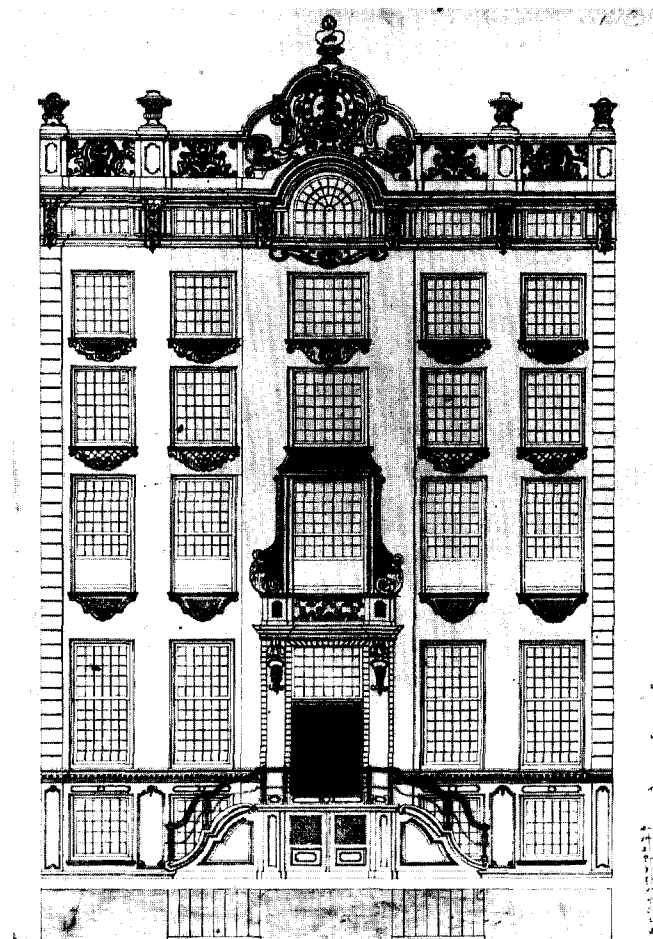
Tegen de Nieuwe Zwier: de Edele Eenvoud

In de tweede helft van de achttiende eeuw deden zich in de Nederlandse bouwkunst een aantal belangrijke ontwikkelingen voor, die resulteerden in de opkomst van het zuivere neoclassicisme ten koste van de zwierige rococo, ofwel de overgang van de decoratieve Lodewijk XV- naar de meer architectonische Lodewijk XVI-stijl.¹ Behalve in een reductie en een verstrakking van het versieringselement kwam dit laatste tot uitdrukking in de herintroductie van de elementen van het klassieke ordenapparaat als pilasters en frontons, en uiteindelijk zelfs de vrijstaande zuilenportico.² Eén en ander ging gepaard met de terugkeer naar een, door kleur- en materiaalgebruik gerealiseerde, horizontale driedeling van het voortaan compacte bouwblok in sokkel, bovenbouw en dak.

Aan deze metamorfose lag het streven ten grondslag om de bestaande bouwtrant te zuiveren van alle overbodige ornamentiek, die in strijd met de klassieke canon werd beschouwd zoals deze in de Romeinse en Griekse tempelarchitectuur overgeleverd was; een streven dat juist in deze decennia door de bevindingen van Winckelmann en de eerste grondige documentatie van de Helleense oudheden door Stuart en Revett nieuw voedsel kreeg en in grote delen van Europa in de zogeheten *Greek Revival* uitmondde. Tegenover de als gedegeneerde beschouwde rococo stelde deze het ideaal van de edele eenvoud.³ Tegelijk sloot deze hernieuwde oriëntatie op het antieke erfgoed aan bij de poging om het classicisme van de eigen Gouden Eeuw te doen herleven,⁴ een poging die ongetwijfeld mede haar wortels vond in het in deze decennia algemeen verbreide onbehagen over het verval van de grootheid van de Republiek,⁵ en waarvoor in andere cultuuruitingen als schilderkunst en literatuur, toneel en tuinarchitectuur belangwekkende parallellen aan te wijzen zijn.⁶

In deze strijd tegen de 'Nieuwe Zwier', zoals de wulpse rococobouwsels door geërgerde tijdgenoten betiteld werden (afb. 1),⁷ speelde de Amsterdamse stadsfabriek een belangrijke rol. En met name speelden deze rol een viertal ingenieurs, die vanaf 1746 successievelijk in de leiding daarvan optraden: Gerard Frederik Maybaum (van 1746 tot 1768), Cornelis Rauws (van 1768 tot 1772), Jacob Eduard de Witte (van 1772 tot 1777) en Johan Samuel Creutz (van 1777 tot 1787), de laatste overigens als deel van een driemanschap, verder bestaande uit Johan Schilling en Abraham van der Hart, welke beide laatsten liefst van 1777 tot hun dood in 1820 in stads-

dienst bleven. Maybaum was ten nauwste betrokken bij de introductie van een veel strengere bouwstijl dan voorheen gebruikelijk was, zoals Rauws dit getuige zijn Muiderpoort bij de terugkeer naar de voorbeelden van de zeventiende eeuw was. De Witte blijkt één van de eersten die weer – en vrij consequent – het klassieke pilasterschema hanteerden. Creutz tenslotte realiseerde bij zijn Rechthuis te Westzaan als volstrekt novum voor Nederland daadwerkelijk het ideaal van de

Afb. 1. Ongelocaliseerde grachtengevel. Bouwtekening in pen en penseel, midden 18de eeuw.

Afb. 2. Kasteel Marquette, Heemskerk.

internationale nieuw-Griekse bouwtrant, het symbool van de nieuwe Edele Eenvoud: de portico met vrijstaande zuilen.

Ofschoon de inbreng van Van der Hart bij deze groei naar een zuiverder klassieke bouwtrant eer bescheiden mag heten – verder dan een sober ‘baksteenclassicisme’ met een enkel fronton is hij tot de eeuwwisseling niet gekomen – verscheen tot dusverre alleen over *zijn* (omvangrijke) oeuvre een (even omvangrijke) monografie.⁸ Over de vier zoëven genoemde ingenieurs is daarentegen nog weinig bekend.⁹ Het navolgende artikel moet helpen in deze leemte te voorzien, door een eerste overzicht van hun tot dusverre bekende werk te geven en hun aan de hand daarvan de aan hen toekomende belangrijke plaats binnen de Amsterdamse en Nederlandse architectuurgeschiedenis te geven.¹⁰

Pieter Rendorp

Het feit dat deze vier ingenieurs zo’n belangrijke plaats konden innemen was in hoge mate te danken geweest aan het be-

klagenswaardige theoretische peil waarop de Nederlandse bouwkunst zich rond het midden van de achttiende eeuw in de ogen van sommige *connaisseurs* bevond. Projectontwikkelaars en grootaannemers gaven de toon aan, en zelfs de Amsterdamse stadsfabriek produceerde in de eerste helft van de achttiende eeuw meest nietszeggende architectuur.¹¹ Het enige bouwwerk van betekenis dat in deze decennia in opdracht van de stadsregering verrees was het Herenlogement aan het Plein in Den Haag (1736) naar ontwerp van de schilder Isaac de Moucheron.¹²

Dit lage niveau was het direct gevolg van het ontbreken van enige wetenschappelijke opleiding voor architecten, van een academie zoals bijvoorbeeld Frankrijk deze toen reeds een kleine eeuw bezat.¹³ De praktizerende bouwmeesters waren tot dusverre slechts eenvoudige, op de werkplek gaandeweg geschoolde ambachtlieden, die elk inzicht in de hogere beginselen van het Vitruviaanse classicisme ontbeerden. Hooguit volgden zij op gure winteravonden, als het bouwbedrijf toch stil lag, een sporadische les bouwkunde bij een an-

dere timmerbaas, in die zin dat zij wat over perspectief ervoeren of kapitelen overtekenden uit de ordeboekjes van Bosboom, en daarvan had iemand als de Amsterdamse regent Pieter Rendorp (1703-1760), zelf zeer geverseerd in de onderhavige thematiek, geen al te hoge dunk.¹⁴

Rendorp had met het theoretisch onvermogen van timmerlieden en aannemers de nodige ervaring gedaan, toen hij rond 1741 het plan opvatte om zijn landgoed Marquette bij Heemskerk grondig te verbouwen.¹⁵ Die ervaring was zodanig, dat hij het ontwerp daarvoor zelfs uiteindelijk zelf maar had gemaakt (afb. 2).¹⁶ Daardoor wijzer geworden, poogde hij een verbetering van het Nederlands architectonisch peil tot stand te brengen, in welk kader hij ondermeer het uit 1691 daterende en 1738 ten vierde male heruitgegeven handboek van de Franse architectuurtheoreticus Augustin Charles d'Aviler (1653-1700) vertaalde en van eigen commentaar voorzag.¹⁷

Het bewaard gebleven handschrift werd nooit in druk uitgegeven, maar uit de wijzigingen en toevoegingen van Rendorp wordt voldoende duidelijk waar het volgens hem aan schortte. Hij bekritiseerde de wijdverbreide misvatting dat de schoonheid van een gebouw de resultante vormde van een overdadig voortwoekerende ornamentiek, in plaats van het product van een gevoel voor proportie.¹⁸ De bouwwereld werd zijns inziens geteisterd door een soort van automatische erfopvolging in het bouwmeesterschap, door de dominantie van lieden 'die door reden in de Familie of Intrest architecten worden, zonder daartoe eenige genegentheid te bezitten', 'Breekebenen die zig voor Architecten uitgeven, en die inderdaad de eene order niet van de andere weten te onderscheiden' en 'de gevels van haare gebouwen beladen met eene verwarring van beeldhouwerij, dat zonder eenige konst of smaak is geplaatst, en van welke de stukken geen overeenkomst nog proportie hebben, met de partij die zij willen versieren, nog met de massa van het geheele gebouw', terwijl een getalenteerd ontwerper er juist voor zorgt dat zijn schepping 'vooral niet worde opgepronkt met veel cieraad'.¹⁹ De architect moest geen decorateur zijn, maar een compositeur. Rendorps eigen Marquette was dan ook sober, de versiering van de monumentale hoofdgevel, die van een met natuursteen beklede en met klassiek fronton afgesloten middenrisaliet werd voorzien, bleef beperkt.

Zijn kritische instelling bleef ook elders niet zonder concreet resultaat. Rendorp werd de grote promotor van het Klassieke Bouwen aan de Amstel. Al in 1746 bracht hij het tot burgemeester van Amsterdam, een functie die hij tot zijn dood zou vervullen. Het kan nauwelijks toeval zijn, dat nog datzelfde jaar de Amsterdamse stadsfabriek grondig werd gereorganiseerd, en door de creatie van de nieuwe functie van directeur-generaal over de stadsgebouwen aan het hoofd van de tot dusverre vrij zelfstandig opererende, ambachtelijk gevormde timmerlieden en opzichters, een intellectueel geschoolde architect kwam te staan. Een architect bovendien, die afkomstig was van de genie, in de persoon van luitenant-ingenieur Gerard Frederik Maybaum.²⁰ Deze werd daartoe, gelijk zijn latere opvolgers, te weten de ingenieurs Rauws,

De Witte en Creutz, van buiten Amsterdam gehaald, en dit geeft aan, hoezeer het binnen de muren lange tijd aan geschikt talent voor deze functie ontbrak. Pas met de benoeming van de autochtone autodidact en timmermanszoon Van der Hart in het triumviraat dat in 1777 op zou treden werd deze inmiddels gevestigde traditie weer ten dele doorbroken.²¹

Die keuze voor militaire ingenieurs lag, in het licht van wat Rendorp beoogde, voor de hand. Slechts zij hadden in het leger een soort van wetenschappelijke bouwkundige opleiding genoten.²² Slechts zij bezaten zo ook voldoende geestelijke bagage om op verantwoorde wijze de opschoning van de door ornamentele aberraties vervuilde bouwkunst tot stand te brengen: een nieuwe zuiver klassieke architectuur, van alle rococosmetten vrij.²³ Daarnaast speelde ongetwijfeld ook hun grote kennis van de voor een stad als Amsterdam altijd belangrijke waterhuishouding een rol; toen in 1777 Creutz promotie maakte, was dit om directeur van de stadsmodderwerken te worden, terwijl Van der Hart met het eigenlijke stadsbouwmeesterschap zou worden belast.²⁴

De stap die men in Amsterdam in 1746 nam, zou dan ook later in diverse andere Hollandse steden navolging vinden, waar eveneens bij personele mutaties aan het hoofd van het stadsfabrieksambt de traditionele ambachtsman voor de intellectuele architect moest wijken: in 1768 in Leiden,²⁵ in 1772 in Rotterdam,²⁶ en min of meer ook in 1772 in Delft, toen daar de Leidse alumnus Johannes van der Wall (1734-1787) de supervisie over stadsbouwmeester Nicolaas Terborgh toegewezen kreeg.²⁷ En het feit, dat het stadsbestuur van Schiedam bij de bouw van het St.Jacobsgasthuis en de Beurs de eigen man, Rutger van Bol'Es, al de vijfde Bol'Es als stadsbouwmeester in successie, na duidelijke uitingen van artistiek onvermogen ten gunste van de particulier Giovanni Giudici – een katholiek en een Italiaan – desavoueerde, wijst ook in deze richting.²⁸

Ook in de kringen van het stadhoudelijk hof was van een intellectuele kwaliteitsstijging sprake; Pieter de Swart (1709-

Afb. 3. Amsterdam, Deventer Houtmarkt met Hoogduitse Nieuwe Synagoge. Gravure uit 1794.

1772) was er om deze te bereiken in 1746 voor naar Parijs gereisd en bij de vooraanstaande Franse architectuurtheoreticus Jacques-François Blondel (1705-1774) bijgeschoold,²⁹ en onder zijn opvolgers bevonden zich met Johan van Westenhout (1754-1823)³⁰ en Philip Wilhelm Schonck (1735-ca.1823) eveneens tenminste twee ingenieurs. Zij speelden in de Domeinen en de vestingssteden van Staats-Brabant een even belangrijke rol bij de bestrijding van de timmerliedenbouw en de verheffing van het theoretisch niveau als de van buiten binnengehaalde ingenieurs in de stadsfabriek van Amsterdam. Het is derhalve thans tijd om over te gaan tot een chronologische behandeling van deze vier vreemdelingen in Amsterdamse dienst.

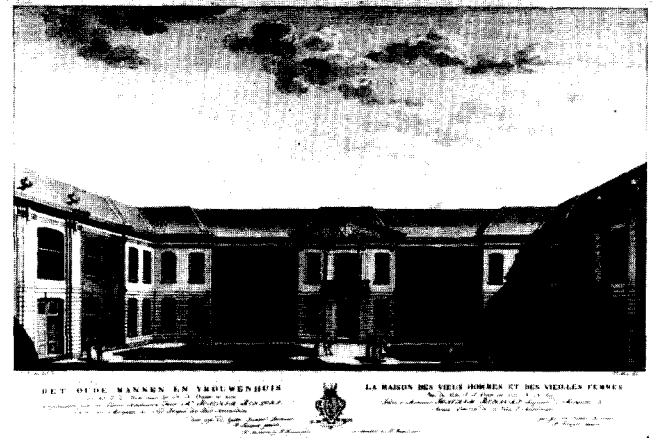
Gerard Frederik Maybaum

Het minst is bekend over de man die van alle vier het langst het directoraat over de Amsterdamse stadsfabriek in handen heeft gehad, 22 jaar lang, tegen een jaarsalaris van f 1500, van 18 november 1746 tot zijn dood op 28 januari 1768.³¹ Wij weten niet, hoe oud hij was, toen hij herwaarts kwam, en wij weten niet, vanwaar hij herwaarts kwam.³² Wij weten slechts dat hij het in het jaar dat Pieter Rendorp het tot 's stads burgemeester bracht zelf tot stadsbouwmeester bracht, en dat er voor hem toen een woning boven de Beurs van Hendrick de Keyser werd ingericht.

Maybaum combineerde zijn functie in ieder geval gedurende enige tijd met die van Directeur van 's Lands fortificatiën, in welke hoedanigheid hij ook ongetwijfeld in Geertruidenberg vertoefde op het moment dat hij daar overleed.³³ Van Maybaum zijn geen ontwerptekeningen bewaard gebleven, en wij kennen in concreto dan ook slechts twee gebouwen, waarin hij al dan niet gedeeltelijk de hand, of waarmee hij tenminste te maken heeft gehad: de bouw van de Nieuwe Synagoge in 1750-'52, en de bouw van het Oudemannenhuis in 1754-'57. Het tweede gebouw week daarbij in zijn rigide streven naar classicistische zuiverheid duidelijk af van wat toen zoal in façades aan galante zwierigheid gangbaar was.

In de tweede helft van de achttiende eeuw is Amsterdam met een drietal nieuwgebouwde synagoges verrijkt. In het geval van de Uilenburger Synagoge (1765-'66) en de Derde Synagoge (1777-'78) is inzake enige betrokkenheid van de stadsfabriek niets bekend,³⁴ maar bij de Nieuwe Synagoge aan de toenmalige Houtmarkt lag dat anders. Hiervoor tekende mogelijk Maybaum (afb. 3).³⁵ Geheel gebruikelijk was een dergelijke inschakeling van een 'officiële' stadsarchitect voor een niet-officieel religieus genootschap niet, maar het was in het verleden wel vaker voorgekomen – zo bij de bouw van de Grote Sjoel in 1670, waarvoor Stalpaert de plannen vervaardigde – en het zou in 1792 nogmaals gebeuren in het geval van de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk aan de Kloveniersburgwal, waarvoor het desbetreffende kerkgenootschap het gebruik van stadsbouwmeester Van der Hart min of meer voorgeschreven kreeg.³⁶

De Nieuwe Synagoge bezit dezelfde hoofdopzet als de

Afb. 4. Amsterdam, Oudemannenhuis. Gravure van J. van der Schley naar P.R. van Dijk uit Atlas Fouquet, 1783.

aanpalende Grote Synagoge, die overigens aanmerkelijk kleiner was: een vierkant met vier zuilen die het inwendige in negen vakken verdelen, en galerijen en houten spiegelgewelven dragen. Uitwendig wordt het kubusvormige blok eveneens door een rondlopend schilddak afgedekt, waarbij het zich van zijn buurman slechts door de gracieuze lichtkoepel boven het middelste gewelfvak onderscheidt. De voorgevel telt in beide gevallen vijf rondboogvensters, zij het dat Stalpaert in zijn geval de drie middelste tussen twee strakke lisenen tot een trio groepeerde, en Maybaum slechts het centrale raam door een afwijkende traceringslijn uit de vensterreeks lichtte. De creatie van een smalle middenrisaliet met een rijk portaal met Ionische halfzuilen, een groter en rijker dan de overige vier uitgevallen rondboogvenster, alsmede een afsluitende kuif, versterkt het effect.

In deze duidelijke accentuering van de middelste vensteras doet zijn schepping zich kennen als een typerend – zij het vrij sober gedetailleerd – voorbeeld van de Lodewijk XV-stijl. Ook de afsluitende balustrade en de geblokte hoekklisenen op de geveluiteinden dragen daartoe bij. Van elementen uit het klassieke ordenapparaat als pilasters en frontons is nog geen gebruik gemaakt, en zeker de krullen van de kuif zullen Rendorp als 'opgepronkt met veel cieraad' tegen de borst gestoten zijn. In zeer vereenvoudigde vorm zouden zij overigens bij de klokgevel van de Uilenburger Synagoge terugkeren.

Duidelijk anders, soberder, zuiverder, statiger, was het met behoud van de oude grondvorm vernieuwde Oudemannenhuis tussen Kloveniersburgwal en Oudezijds Achterburgwal (afb. 4), dat weliswaar door Maybaum werd uitgevoerd, maar waarvoor de burgemeester ten dele zelf de plannen geleverd schijnt te hebben,³⁷ nadat deze hoogstpersoonlijk een eerder plan van de vaste gestichtstimmerman, Jan van der Streng, had afgekeurd.³⁸ Vier lange vleugels in baksteen, elk door met hulp van een uitspringende dakpartij slechts licht geprononceerde natuurstenen midden- en zijrisalieten onderbroken, omsluiten een rechthoekige binnenplaats. Aan de poortzijde

is deze middenrisaliet op traditioneel 18de-eeuwse wijze erkervormig tot een halve achthoek uitgebouwd en met balustrade en in kuif gevatte wijzerplaat bekroond, terwijl die van de hoofdvleugel door een fronton wordt afgesloten. Met name dit fronton mag voor de tijd van ontstaan opvallend heten; het door Rendorp afgewezen ontwerp van Van der Streng toonde in plaats daarvan nog een sierlijke klokgevel ter afsluiting van de in blokwerk uitgevoerde middenpartij. Vermoedelijk voor het eerst sinds de zeventiende eeuw is hier in Amsterdam zodoende dankzij de burgemeester weer van een dergelijk klassiek element gebruik gemaakt, waarbij de krullerige kuif die menige Lodewijk XV-grachtengevel tooide het onderspit heeft moeten delven. Maar het is slechts een eerste stap in klassieke richting, want het fronton verschijnt nog geïsoleerd, zonder dat al pilasters of halfzuilen optreden.

Er bestaat een duidelijke verwantschap met Rendorps eigen Marquette. De gevels van het Oudemannenhuis zijn in dezelfde geest opgetrokken: sobere bakstenen wanden, slechts onderbroken door een strakke statige middenrisaliet van drie traveeën, waarvan de middelste breder is – een risaliet die ten dele in scherp gesneden blokwerk is uitgevoerd, en door een slechts met wapen opgesierd fronton wordt bekroond.³⁹ Er bestaat eveneens duidelijke verwantschap met het werk van De Swart in Den Haag die, in 1747 uit Parijs teruggekeerd en als hofarchitect van de Oranjes geïnstalleerd, in de jaren vijftig en zestig in de residentie een verwante strenge bouwtrant introduceerde. Een stijl waarbij eveneens overzichtelijke en strak-lineaire vormen de boventoon voerden, in afwijking van de gangbare baksteen veelvuldig van natuursteen gebruik werd gemaakt en regelmatig ook van een 'los' fronton sprake was.⁴⁰ Weinig Hollands aan het Oudemannenhuis zijn in ieder geval de segmentboogvormige vensters, in combinatie met de vormgeving van het dak over de middenrisaliet.

Cornelis Rauws

Meer dan over Maybaum is er bekend over zijn opvolger, Cornelis Rauws (1736-1772), die slechts vier jaar de stad Amsterdam gediend heeft.⁴¹ Als telg van een aanzienlijke bestuurdersfamilie in Woudrichem geboren – zowel zijn vader als zijn grootvader, als ook later zijn broer, brachten het er tot burgemeester⁴² – en op 26 februari 1736 in de hervormde Grote Kerk aldaar gedoopt, opteerde Rauws echter voor een militaire loopbaan. Op 22 december 1760 legde hij de eed af als ingenieur bij de genie, in welke kwaliteit hij van 1761 tot herfst 1764 in Grave, vervolgens, van 2e tot 1e luitenant bevorderd, twee jaren lang in garnizoen te Arnhem lag.⁴³

In 1766 echter verhuisde hij naar Amsterdam, waar zich toen al zijn jongere broer als koopman had gevestigd. Hij was door Maybaum, die hem ongetwijfeld in zijn hoedanigheid als Directeur van 's Lands fortificatiën had leren kennen, op 17 juli als zijn adjunct voor de stadsfabriek aangezocht en werd tegen een jaarsalaris van f 1800 speciaal met de zorg voor de waterhuishouding belast.⁴⁴ Op 18 november dat jaar liet Rauws zich als poorter inschrijven, waarna hij – als vrij-

gezel – bij een weduwe enige kamers huurde. Ruim een jaar later overleed zijn chef, en volgde Rauws hem op, waarbij hij de ambtswoning van Maybaum boven de Beurs als architectenbureau overnam en zijn inkomen tot f 300 toenam. Daarnaast hield hij een particulier appartement aan, maar verwisselde evenwel dienaangaande nogal eens van adres.⁴⁵

Het feit dat met Rauws ten tweede male een vreemdeling tot stadsbouwmeester was benoemd, heeft kennelijk nogal wat onmin veroorzaakt. Er verscheen althans een vinnige open brief van de Amsterdamse kunstliefhebber Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), waarin de scribent het stadsbestuur de aanstelling zeer kwalijk nam, alsof het onder de ingezetenen zelf aan talent ontbrak, en tevens de ingenieur, vanwege diens verzet tegen het gebruik van de Beurs voor exercities van de schutterij, van verwaten bemoeizucht betichtte.⁴⁶ Ofschoon de beschuldiging, dat Rauws zijn benoeming vooral aan zijn relaties en niet aan zijn talenten te danken zou hebben, niet geconcretiseerd werd, is één ding zonneklaar: met name over het andermaal passeren van potentiële Amsterdamse kandidaten was Ploos boos.

Anders dan van Maybaum zijn van de hand van Rauws wel enige bouwtekeningen bewaard gebleven. Allereerst van zijn hoofdwerk, de Muiderpoort – waarover straks meer – maar daarnaast ook een zestal voor een inwendige verbouwing van de Schouwborg aan de Keizersgracht, ter hoogte van het huidige pand nummer 384.⁴⁷ Deze Schouwborg, in 1637 naar ontwerp van Jacob van Campen opgetrokken,⁴⁸ en in 1665 door Philips Vingboons verbouwd,⁴⁹ schijnt inderdaad in 1765, 1768, 1769 en 1771 enige wijzigingen in het interieur te hebben ondergaan om het comfort en de beschikbare ruimte te vergroten,⁵⁰ zodat er alle reden is om aan te nemen dat daadwerkelijk één van Rauws tekeningen is uitgevoerd.

Voorts schijnt hij in 1771 al drie ontwerpen gemaakt te hebben voor een nieuwe hervormde kerk te Ouderkerk aan de Amstel – ter vervanging van de bouwvallige bestaande, die

Afb. 5. Amsterdam, Muiderpoort. De 1e poort (1663) ingestort. Tekening in pen en penseel van Hendrik Henn, 1769.

nog uit de Middeleeuwen stamde⁵¹ – welke uiteindelijk naar project van zijn opvolger verrees. Rauws had 19 juni dat jaar op wens van het Amsterdamse stadsbestuur, dat als ambachtsheer voor de bedoelde kerk de verantwoordelijkheid droeg, een rapport uitgebracht en twee plannen voor vervanging van het bestaande bedehuis met behoud van de toren, en één voor een geheel nieuwe kerk ingeleverd.⁵²

Ten derde is Rauws mogelijk al betrokken geweest bij de uiteindelijk naar tekeningen van Creutz gerealiseerde plannen van de Amsterdammer Hendrik van Sandijk om zijn in 1759 aangekochte buiten Rijnhof bij Oegstegeest grondig te verbouwen; concrete bewijzen hiervoor ontbreken evenwel tot dusverre geheel.⁵³ Desondanks is het goed denkbaar dat Van Sandijk al vóór Creutz, eind 1771 op verzoek van Rauws zelf als zijn assistent aangesteld,⁵⁴ in zijn blikveld kwam, binnen de Amsterdamse stadsfabriek naar hulp voor zijn ambitieuze voornemens heeft uitgekeken, en in dat geval het diensthoofd zelf om een ontwerp heeft gevraagd.

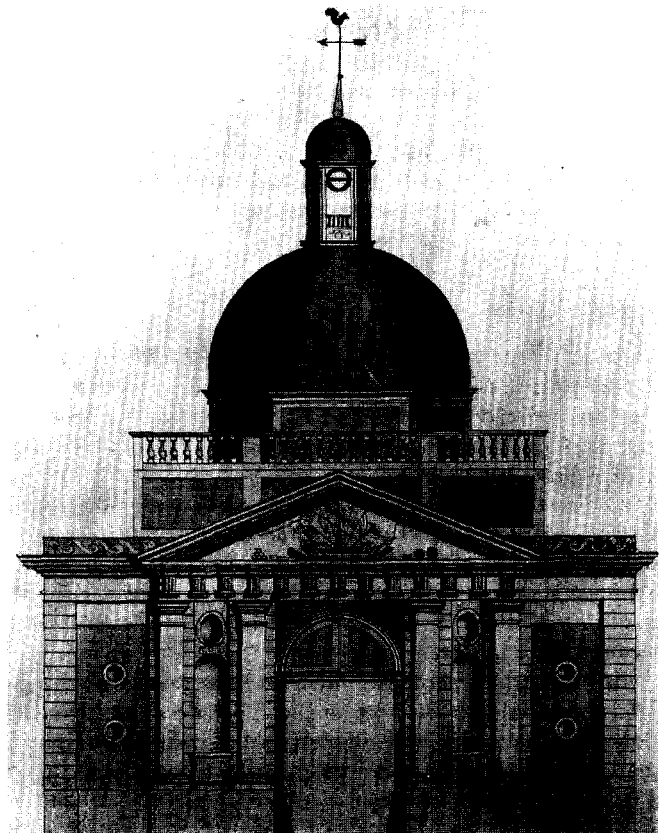
Rauws moet in ieder geval al voor zijn benoeming tot directeur-generaal over zo veel gezag hebben beschikt, dat hij eind februari 1767 samen met de controlleur der Hollandse fortificatiën J. Pierlinck en luitenant-ingenieur C.J. van der Graeff door het Rotterdamse stadsbestuur om advies gevraagd werd inzake de problemen die ontstaan waren ten gevolge van de verzakking van de naar ontwerp van Pieter de Swart in aanbouw zijnde Delftse Poort. Daadwerkelijk is Rauws daarop naar Rotterdam afgereisd, en het door hem en de twee andere geconsulteerde deskundigen opgestelde rapport kostte daarop stadsbouwmeester Ary van Aken de leiding over het werk. Drukke werkzaamheden in zijn eigen stad hebben Rauws echter spoedig verhinderd deze bemoeienis voort te zetten, en de nieuwe poort in de Maasstad verrees in de komende jaren geheel buiten hem om.⁵⁵ Daarvoor kreeg Rauws in Amsterdam al weldra zijn eigen poort op zijn bord.

De uit 1663 daterende Muiderpoort, in samenhang met de grote stadsuitbreiding uit het derde kwart van de zeventiende eeuw tot stand gekomen, was in de eerste weken van het jaar 1769 als gevolg van de slechte ondergrond onheilspellend scheef gaan hangen en vervolgens in de nacht van 29 op 30 januari inderdaad in elkaar gezakt (afb. 5).⁵⁶ Aan Rauws daarop de taak een nieuwe bouwen, welke inderdaad binnen korte tijd naar zijn ontwerp tot stand kwam; de eerste steen werd december 1769 gelegd, en op 1 mei 1771 werd de poort feestelijk in gebruik genomen.⁵⁷

Deze creatie van Rauws vormt het enige van zijn hand, dat goed door beeldmateriaal uit de tijd zelf gedocumenteerd is. Behalve een houten model⁵⁸ en een vijftal ingekleurde pentekeningen⁵⁹ is ook een ongesigneerd en ongedateerd voorontwerp bewaard gebleven, dat in de hoofdlijnen met het uiteindelijke poortgebouw overeenstemt, maar er wel in de detaillering van enkele elementen en de onderlinge proportionering van de diverse bouwvolumes enigszins van afwijkt (afb. 6).⁶⁰ Verder is de poort, die in het vervolg op Wagenaars stadshistorie als 'ongelijk fraaier, dan eenige andere Stads-Poort' be-

jubeld werd,⁶¹ kort na de voltooiing meerdere malen vereeuwigd, ondermeer in een ingekleurde pentekening van de veldzijde van collega-bouwmeester Ludwig Friedrich Druck uit 1774.⁶² Bovenal werd in 1771 een reeks van zes gravures van de hand van Caspar Philips Jacobsz uitgegeven (afb. 7),⁶³ waarmee een oude traditie uit de zeventiende eeuw nieuw leven in werd geblazen, welke spoedig ook bij andere belangrijke nieuwe bouwwerken navolging zou vinden,⁶⁴ en waaruit blijkt dat men de nieuwe Muiderpoort als een lichtend voorbeeld voor de zuivere klassieke bouwkunst van de toekomst zag.

Daar was ook alle reden toe. Het kloeke poortgebouw – 25 meter breed, 14 meter diep, 34 meter hoog⁶⁵ – vormde niet alleen één van de eerste bouwwerken waarbij weer gebruik gemaakt werd van het volledige klassieke ordenapparaat. Het vormde ook, in het kader van het nationale reveil uit de late achttiende eeuw, zoals zich dit ook in de andere kunsten manifesteerde, een belangrijke getuige van het streven om in de architectuur weer nauwer aan te sluiten bij de voortbrengselen van de Gouden Eeuw. Nadat namelijk een kleine honderd jaar bij nieuwe vestingssteden voor poorten een verschaalde versie van het internationale Italiaanse type was nagevolgd, keerde Rauws rond 1770 weer naar een ouder, typisch Nederlandse poortsoort terug.

Afb. 6. Amsterdam, Muiderpoort. Voorontwerp, z.d., z.g. Tekening in pen en penseel.

De Muiderpoort van Amsterdam, op de teekening van B. Mourik, 1773.

Afb. 7. Amsterdam, Muiderpoort. Gravure van C. Philips, 1771 uit platenatlas.

Het verschil was daarin gelegen, dat het eerste type een bouwwerk van slechts één, niet boven de aansluitende vestingwallen uitrijzende, verdieping had opgeleverd, terwijl in het tweede geval er van een opbouw in minstens twee etages sprake was geweest, zodat de poort ver boven de omgeving uittorende.⁶⁶ Net als in het geval van Rauws' creatie, die daarnaast ook in de toepassing van de vier gebosseerde halfzuilen aan de veldzijde, de vier ongecannelerde pilasters aan de stadzijde, de stoere rustica van de middenpartij en de grote frontons op deze periode teruggrijpt, was in de zeventiende eeuw op de eigenlijke poort dan veelal een achtkante bovenbouw geplaatst, die door koepel en lantaarn bekroond werd.⁶⁷ Die koepel heeft alleen bij het werk van onze ingenieur net als het tegen de onderbouw geprojecteerde tempelfront conform anderhalve eeuw Europese baroktraditie wel veel zwaarder, en in de lijn van de grotere eruditie van Rauws ook veel klassieker vormen aangenomen dan het poortproduct van menig stedelijk ambachtsman uit de gloriejijd van Johan de Witt. Verder is de gelijkenis echter onmiskenbaar. Sprekende voorbeelden daarvan elders vindt men nu nog in het bewaard gebleven werk van de Leidse stadstimmerman Willem van der Helm (ca.1628-1675).⁶⁸ Maar ook de vorige Muiderpoort behoorde – net als de van dezelfde stadsuitleg daterende en sterk verwante Utrechtse Poort en Weesperpoort – met zijn schilderachtige compositie van vierkant blok, hoogoprijzend rondlopend schilddak en achtkant koepeltoerente feitelijk tot deze categorie.

Rauws nieuwe Muiderpoort vormde daarmee één van de vroegste en meest sprekende voorbeelden van wat men als Hollandse Herleving zou kunnen omschrijven, een tendentie die zich in de komende decennia ook elders zou openbaren. Zo bijvoorbeeld bij kerktorens en kerkgebouwen; de Amsterdamse timmerman Hendrik van Raan greep voor de nieuwe torenbekroning van Nijkerk (1776) sterk terug op soortgenoten uit de school van Hendrick de Keyser,⁶⁹ en de koepelkerken in het Friese Berlicum (1777) en het Drentse Kloosterveen (1780) hadden ook zeer wel van een eeuw eerder kunnen dateren.⁷⁰ Voor zijn Stadhuis van Weesp (1772) nam de vooraanstaande Amsterdamse architect Jacob Otten Husly (1738-1796)⁷¹ overduidelijk dat van Amsterdam zelf tot uitgangspunt,⁷² zijn Stadhuis van Groningen kreeg in het definitieve ontwerp van 1777 sterk de gelaatstreken van het Haagse Mauritshuis.⁷³ En menig bouwwerk uit Van der Hart's weldra rijke Amsterdamse – c.q. Giudici's weldra rijke Rotterdamse – sortering aan baksteen-classicisme sloot eveneens aan bij soortgelijke gestichtsarchitectuur van ruim een eeuw eerder.⁷⁴

Tevens openbaarde deze Herleving zich ook in de tegenhanger van de Muiderpoort, De Swarts vrijwel contemporaine Delfste Poort in Rotterdam (1765-'72), waar Rauws als

Afb. 8. Rotterdam, Delfse Poort, de zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773. (G.A. Rotterdam)

gezegd ook even bij betrokken was geraakt (afb. 8).⁷⁵ Weliswaar ontbrak hier bij het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp de torenachtige bovenbouw, maar de compacte blokvorm, gepaard aan de opbouw in twee door klassieke zuilenstellingen plus fronton gelede verdiepingen, met halfzuilen voor de onderste en pilasters voor de bovenste, sloot eveneens duidelijk aan bij soortgenoten uit roemruchter dagen, als de Utrechtse Wittevrouwenpoort van 1650.⁷⁶ Groter nog zijn de overeenkomsten met de Waaggebouwen van Pieter Post in Leiden (1657) en Gouda (1668).⁷⁷

Bovendien had De Swart aanvankelijk in 1765 twee projecten ingeleverd, waarvan er één een koepelvormige bovenbouw bezat. En hoewel de ontwerper vermoedelijk ook zelf aan de uiteindelijk gekozen variant de voorkeur gaf,⁷⁸ hebben diverse andere bouwmeesters in de daaropvolgende fase van het planningsproces – juist de fase waarin Rauws in Rotterdam vertoefde – burgemeesters gevraagd en ongevraagd van eigen projecten voorzien, die duidelijk bij De Swarts torenvariant aansloten. Zo een ontwerp van De Swarts stadhoudertelijke collega David van Stolk (1692-1770);⁷⁹ zo een ontwerp van de inheemse dilettant Adriaan van Swijndregt; en zo tenslotte een ontwerp van de twee locale ambachtelijke meesters Pieter Hammevel en Gerrit Verrijst (afb. 9).⁸⁰ Het is zeker niet ondenkbaar dat Rauws daarvan enige onder ogen heeft gehad, welke hem dan mogelijk even later voor de Muiderpoort op de daar ingeslagen weg naar de zeventiende eeuw hebben geholpen. De plannen voor torenpoorten van De Swart, Van Stolk en Van Swijndregt dateerden alle uit 1765 en waren dus voor zijn komst gereed; dat van Hammevel en Verrijst was als gevolg van de verwickelingen in 1767 tot stand gekomen, zij het waarschijnlijk pas nadat Rauws zich uit de zaak had teruggetrokken.

De Muiderpoort vormt Rauws enige werk van betekenis. De brand in de kort tevoren nog onder zijn leiding vernieuwde Stadsschouwburg aan de Keizersgracht maakte op 11 mei

Afb. 9. Rotterdam, Delfse Poort (gravure). Project van P. Hammevel en G. Verrijst, 1767. Collectie Steenbergh.

1772 na amper 36 jaar onverwachts op wrede wijze een einde aan zijn leven. Toen tijdens de avondvoorstelling van het stuk *De Deserteur* van Monsigny plots de vlammen uit de coulissen sloegen, in een mum van tijd een vuurzee ontstond en het publiek in paniek uiteenvluchtte, is de stadsbouwmeester persoonlijk zeker drie tot vier keer opnieuw naar binnen gegaan om mensen te redden, tot hij door het neerstortende dak verpletterd werd (afb. 10). Pas zes dagen later en lang nadat de brand geblust was vond men, als allerlaatste van de achttien slachtoffers, diep in het binnenste van het theater het ontzielde lichaam van Rauws.⁸¹

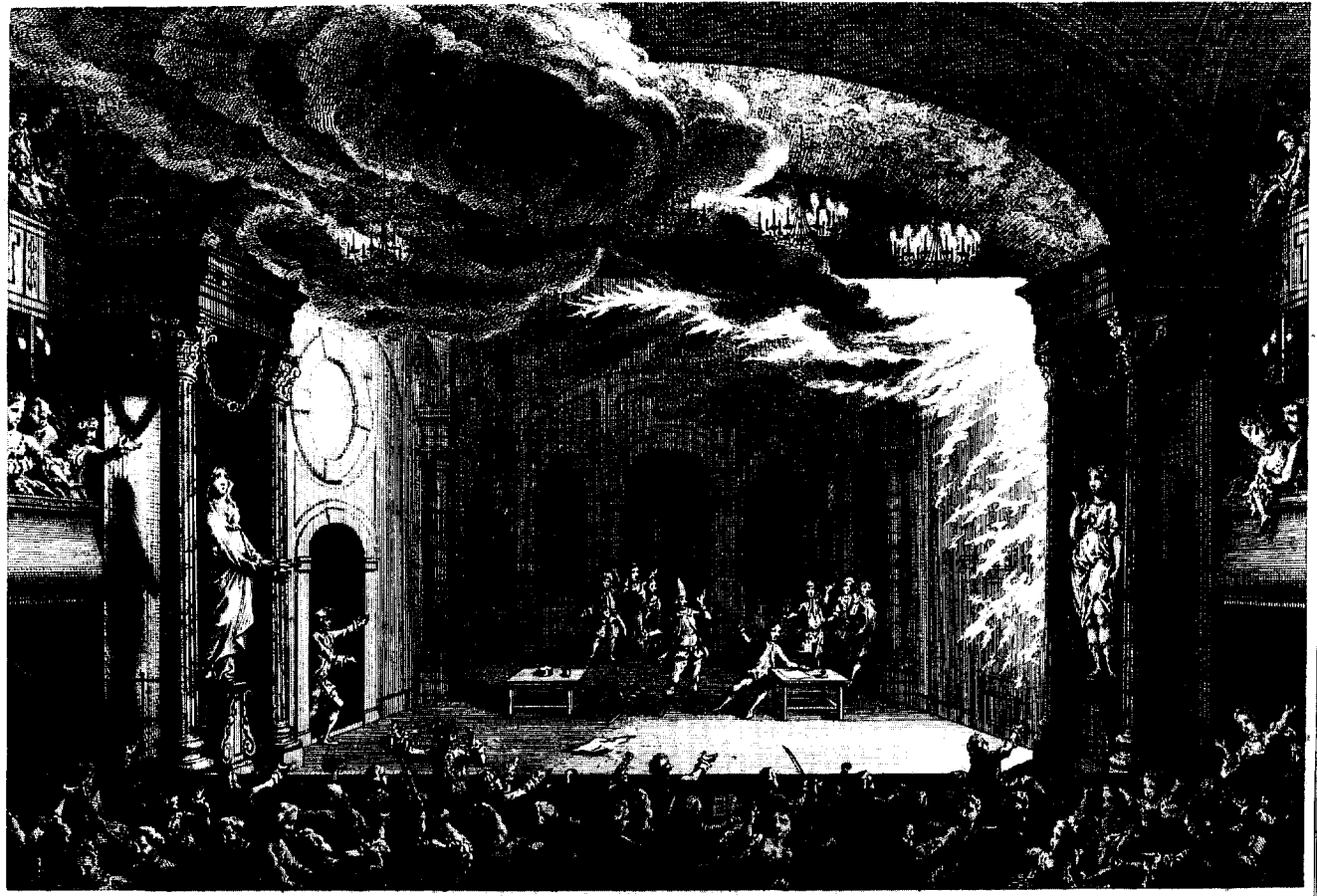
Jacob Eduard de Witte

Rauws werd medio juli 1772 opgevolgd door de derde genie-officier in successie, Jacob Eduard de Witte (1738-1809).⁸² Ook De Witte kwam van buiten, ditmaal uit Brussel. Hij stamde uit een familie van hoge militairen, en had het in 1757 tot cadet, in 1761 tot 2e, in 1764 tot 1e luitenant-ingénieur gebracht, waarmee hij dezelfde rang als zijn gelijknamige vader bereikte,⁸³ en zijn loopbaan ook vrijwel parallel met die van zijn voorganger liep. Zoals Rauws in het Brabantse Grave, was De Witte tenminste vanaf de vroege jaren zestig in 's-Hertogenbosch gestationeerd.⁸⁴

Hij was tevens in die hoedanigheid betrokken geweest bij de bouw van het Gouvernement aldaar naar ontwerp van Pieter de Swart in 1768, in die zin dat hem door zijn chef, kolonel Des Rocques – de Directeur van 's Lands fortificatiën in deze stad – verzocht was om copieën van De Swarts bouwtekeningen te vervaardigen. Het feit dat Des Rocques hiervoor zijn jongste kracht uitkoos, terwijl hem daartoe nog drie andere, meer ervaren genie-officieren ter beschikking stonden, wijst erop dat De Witte toen al duidelijk zijn talenten op bouwkundig terrein moet hebben getoond.⁸⁵

Op z'n laatst hier in Den Bosch werd De Witte zo met het Gouvernementsgebouw in direct contact gebracht met de strakke, zich al voorzichtig in de richting van het neoclassicisme ontwikkelende bouwtrant van Pieter de Swart. Op deze weg is hij zelf vervolgens veel verder voortgegaan, toen hij in 1772 door de plotselinge dood van Rauws tot directeur-generaal van de stadsgebouwen in Amsterdam werd benoemd. Of hij net als Rauws in de bovenkamers van de Beurs trok, is niet bekend, maar het was in ieder geval met een salaris van f 4500 per jaar – zijn voorganger had het nog met f 3300 moeten doen – plus f 600 voor paard en rijtuig een inmiddels alleszins fatsoenlijk bezoldigde betrekking.⁸⁶ De Wittes toekomst leek verzekerd, zoals ook de toegang tot de culturele elite van de stad nu voor hem open lag. Niet voor niets werd hij reeds een jaar na zijn komst als erelid in de in 1765 door Ploos van Amstel en Husly gereorganiseerde en tot classicistisch vormingsinstituut uitgebouwde Stadstekenacademie binnengehaald, wat hij tot zijn voortijdige vertrek uit Amsterdam in 1777 zou blijven.⁸⁷

In de vijf jaar dat hij zo over de stadsfabriek de scepter zwaaide, heeft hij zich in zijn ontwerpen doen kennen als een vooraanstaand architect, die mede de beslissende stoot gaf tot

AFBEELDING der eerst uitflaande Vlamme in den AMSTERDAMSCHEN SCHOUWBURG, op Maandag den 31 May 1772. des Avonds even over half negen Uuren.

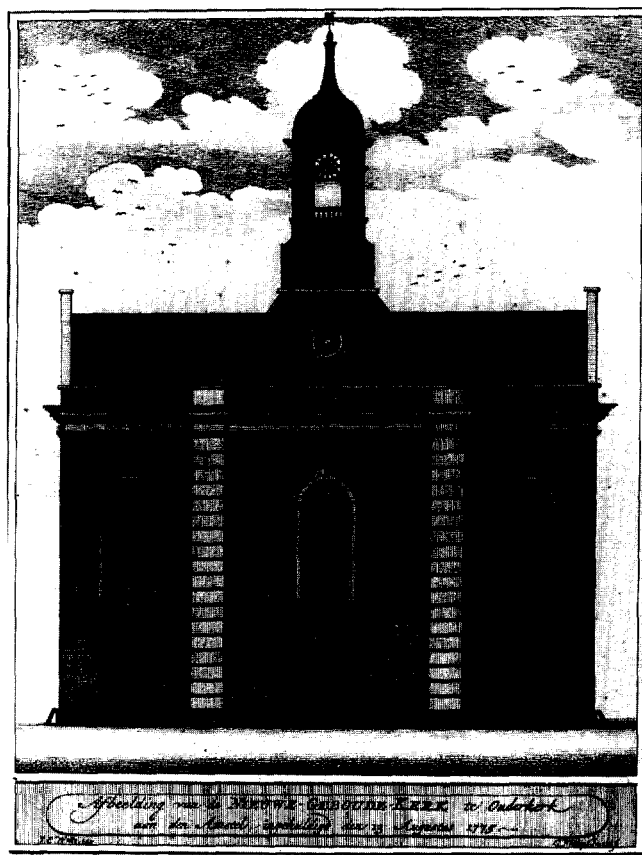
Afb. 10. Amsterdam, Schouwburg aan de Keizersgracht. Gravure van de brand, 1772. Uit: G. Hamers en P. den Hengst, *Historie van de Amsterdamsche Schouwburg*.

de zege van de Griekse richting middels de introductie van het pilasterfront.⁸⁸ Het eerste voorbeeld schijnt zich even voor zijn komst met de achtergevel van de in 1766-'68 gebouwde Korenbeurs voorgedaan te hebben,⁸⁹ waarop in 1769 Rauws' Muiderpoort en weldra ook her en der een enkel grachtenpand, zoals in het geval van Herengracht 527,⁹⁰ gevolgd was. Daarnaast kwamen in deze jaren aan grachtengevels als noviteit tal van losse frontons voor.⁹¹ Het pilasterfront treedt nu echter in het werk van De Witte liefst drie maal op, alsof de stadsbouwmeester gevoelde er voor een modern gebouw van zeker formaat en zekere pretenties eenvoudigweg niet meer om heen te kunnen. Men vindt het bij zijn ontwerp voor de nieuwe, in hout opgetrokken, Stadschouwburg bij de Leidse Poort (1773),⁹² bij zijn project voor de herbouw van het Huis onder 't Zeil op de Dam (1774),⁹³ en bij zijn inzending voor de Groningse Stadhuisprijsvraag (1775).⁹⁴

De eerste twee gebouwen, die vrijwel meteen nadat tot uit-

voering besloten was in prent werden uitgegeven, zijn reeds lang weer verdwenen,⁹⁵ en in Groningen ging Husly met de eer strijken, zodat anno 1995 De Wittes bijdrage aan het Nederlandse neoclassicisme buitenshuis wat minder zichtbaar geworden is. Thans resteert alleen nog de door hem ontworpen Hervormde Kerk van Ouderkerk aan de Amstel (1774-'75), waar hij de zaken van Rauws overnam (afb. 11).⁹⁶

Van behoud van de toren was vanaf dat moment kennelijk geen sprake meer, er verrees in zestien maanden een sobere kerk in de inmiddels traditionele vorm van een Grieks kruis, waarbij net als bij Husly's gelijktijdige kerk in Harlingen (1772-'75) de preekstoel tussen twee vieringspijlers geplaatst, en de daarachterliggende arm als dienruimte afgezonderd is.⁹⁷ De late barokke grandeur van Rauws' Muiderpoort heeft hier voor een strakke vormtotaal plaats gemaakt, waarbij de bakstenen muren slechts door grote rondboogvensters, geblokte natuurstenen hoekpilasters – overblijfsel uit de Lodewijk XV-periode – en bescheiden portieken onderbro-

Afb. 11. Ouderkerk aan de Amstel, N.H. Kerk. Gravure van C. Philips, 1775.

ken worden. Trapeziumvormige topgevels sluiten de vier eindwanden af, waarachter net als bij tal van Amsterdamse pakhuizen⁹⁸ per kruisarm twee parallelle zadeldaken schuif gaan. Op de viering verrijst, in niet minder hoekige vormen, en daarmee een heel eind weegs van contemporaine verwante torentjes in aanmerkelijk wulpsere vormen, als op het Stadhuis van Schiedam (1782), tenslotte een kloekke vierkante dakruiter. Aanvankelijk stond hier overigens het conventionele octagon op het programma. Ofschoon de kerk van Ouderkerk niet met een gravurereeks van de omvang van die voor de Muiderpoort vereerd werd, zijn er van de bouwtekeningen toch al spoedig prenten vervaardigd, die ongetwijfeld bij de verspreiding van de nieuwe vormtalen hun werking niet zullen hebben gemist.⁹⁹

Van De Wittes oeuvre mag dan weinig meer overeind staan, hij is wel de eerste – en enige – van ons kwartet ingenieurs, waarvan het Amsterdamse Gemeentearchief een vrij uitgebreide collectie bouwtekeningen bezit, zoals we die ook van zijn opvolger Van der Hart kennen. Zij suggereren in hun totaliteit zelfs een zekere compleetheid; het heeft er alle schijn van, dat De Witte als eerste fatsoenlijk archief heeft gehou-

den, dan wel zijn opvolger niet meteen het werk van zijn voorganger aan de oudpapierhandel heeft overgedaan.

Bewaard gebleven zijn niet minder dan tien verschillende projecten. Uit 1772 een, blijkens commentaar in potlood in de marge, uitgevoerd plan voor een betere verankering van de beelden op de frontons van het Amsterdamse Stadhuis.¹⁰⁰ Uit 1773 allereerst een drietal kleinere projecten: een tekening voor de vernieuwing van de Kattenburgerbrug over de Nieuw Vaart;¹⁰¹ één voor de bouw van twee kleine woonhuisjes bij de hoofdingang van het uit 1655 daterende Oude Zijds Huiszittenhuis aan de Nieuwe Amstelstraat (nr.67), welke ook uitgevoerd werd;¹⁰² één voor de vernieuwing van een paardenstal nabij de Leidsepoort aan de Lijnbaansgracht (nr.234).¹⁰³ Voorts dat jaar het al genoemde ontwerp voor de nieuwe Stadsschouwburg¹⁰⁴ – ter vervanging van die aan de Keizersgracht in wier brandende coulissen De Wittes voorganger zijn zo tragische einde gevonden had¹⁰⁵ – waarvoor al op 17 mei 1773 de eerste fundamentssteen gelegd werd en welke op 15 september 1774 officieel geopend werd.¹⁰⁶ Uit 1774 tekeningen voor de herbouw van het Havenmeestershuisje bij de Nieuwe Stadsherberg aan het IJ;¹⁰⁷ voor het nieuwe Kolenmetershuisje aan de Binnenamstel;¹⁰⁸ alsmede voor het nieuwe Commissarishuisje aan het Damrak bij het Zwolse en Kamper Veer.¹⁰⁹ Uit 1775 slechts het gerealiseerde project voor de grootscheepse herbouwing van het oorspronkelijk in 1599, mogelijk naar ontwerp van stadstimmerman Hendrick Jacobsz. Staets met hulp van stadsbeeldhouwer Hendrick de Keyser opgetrokken¹¹⁰ en thans bouwvallig geworden Huis onder het Zeil op de Dam. Een huis dat ongetwijfeld vanwege zijn prominente ligging een imposante voorgevel kreeg, ofschoon het aanvankelijk slechts aan particulieren verhuurd werd en eerst later ingericht zou worden voor de plaatselijke commandant van Amsterdam,¹¹¹ waaraan het de eveneens in omloop zijnde benaming Commandantshuis dankt.¹¹² Uit 1776 dateert een plan voor de verbouwing van de Waag op de Dam,¹¹³ waarbij op het dak drie nieuwe schoorsteenpijpen, en aan de voorzijde een – in het jaar daarop inderdaad uitgevoerde – nieuwe trappartij geplaatst zou worden.¹¹⁴ Uit 1777 stamt tenslotte nog een niet gerealiseerd ontwerp voor de verbouwing van de uit 1614 daterende Stadsgeschut- en Klokgieterij op de hoek van de Lijnbaansgracht en de toenmalige Karthuizerstraat (thans Gieterstraat, ter plekke van de huidige nummers 51-57) (afb. 12).¹¹⁵ De Wittes plan zou hier niet uitgevoerd worden: zijn opvolger, Abraham van der Hart, maakte nog het zelfde jaar een eigen ontwerp voor een (veel grondiger) verbouwing, ten dele nieuwe vleugels behelzende, welke in 1778 ook daadwerkelijk tot stand kwamen, maar na de verkoop van het complex in 1821 al weer grotendeels gesloopt werden, waarna in de loop van de eeuw ook de rest verdween.¹¹⁶

Buiten dit alles is er van de hand van De Witte nog een ontwerp van onbekende datum voor de verbouwing van het Stadsmagazijn aan het Singel – het oude Bushuis uit 1606, thans nr. 423 – overgeleverd. Daarbij werd ondermeer de inwendige trap verplaatst en in de middens van de voorgevel tussen de twee bestaande rondgesloten staldeuren een recht-

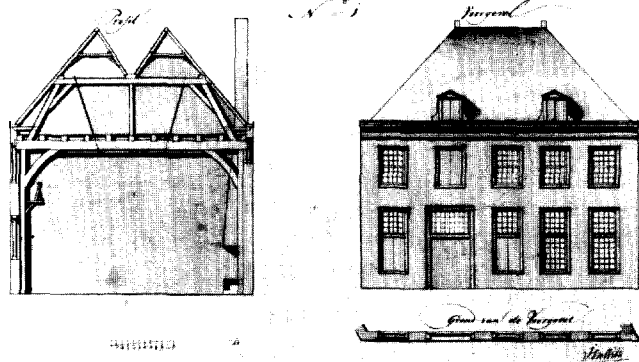
hoekig portaal aangebracht,¹¹⁷ dat bij de restauratie en daaropvolgende inrichting tot Universiteitsbibliotheek in 1970/72 weer verwijderd is. Voorts verbreedde De Witte in 1776 de Raampoort zo, dat deze voortaan ook voor rijtuigen geschikt was.¹¹⁸ Daarnaast ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij ook voor de houten loods verantwoordelijk was, die midden op het Leidseplein opgetrokken werd om als noodschouwborg te dienen tot de echte voltooid zou zijn (afb. 13).¹¹⁹

Veruit de meeste van deze Amsterdamse ontwerpen van De Witte – slechts van de Stadsschouwborg en het Huis onder 't Zeil afgezien – tonen zeer sobere bakstenen gebouwen met simpel geprofileerde vensters en deuren, alsmede hoge schilddaken, van elk geprononceerd classicistisch detail ontbloot. Hooguit in de streng doorgevoerde symmetrie van het overigens zeer simpele woningduo voor de poorten van het Oudezijds Huusittenhuis verraadde zich de klassieke geest. Pilasters en pedimenten waren voor de havenmeter, de kolenmeter en de commissaris niet weggelegd, om van eenvoudige ambteloze burgers of bedeeden te zwijgen. Alleen de Amsterdamse stadscommandant zou later zijn huis tussen gestileerde tempelpilaren binnengaan.

De ontwerpen voor de Stadsschouwborg (afb. 14), het Commandantshuis (afb. 15) en het Groningse Stadhuis (afb. 16) hebben alle drie de toepassing van een pilasterfront voor de middenrisaliet gemeen. In het eerste geval blijven deze pilasters beperkt tot de uiteinden van deze middenpartij, alsmede de uiteinden van de gevels, maar bij beide andere ontwerpen treft men onder het centrale fronton een viertal aan, waarbij deze vier – anders dan bij Rauws' ook in dit opzicht nog enigszins barokke Muiderpoort – op gelijke afstand van elkaar geplaatst zijn, waarmee De Witte zich doet kennen als een vooruitstrevend neoclassicistisch architect.¹²⁰

Alle drie ontwerpen vertonen de door kleur- en materiaalgebruik versterkte klassieke indeling in sokkel, lichaam en hoofd, die in de plaats van de in de Lodewijk XV-periode

„Pijpel van een spijtel van de Klok en de Geschiedgietery by verandering in de Veranderingen“

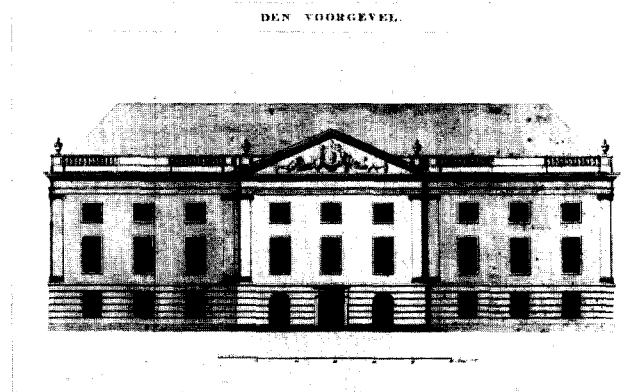
Afb. 12. Amsterdam, Stads Klok- en Geschiedgietery. Verbouwingsontwerp van J.E. de Witte, 1777.

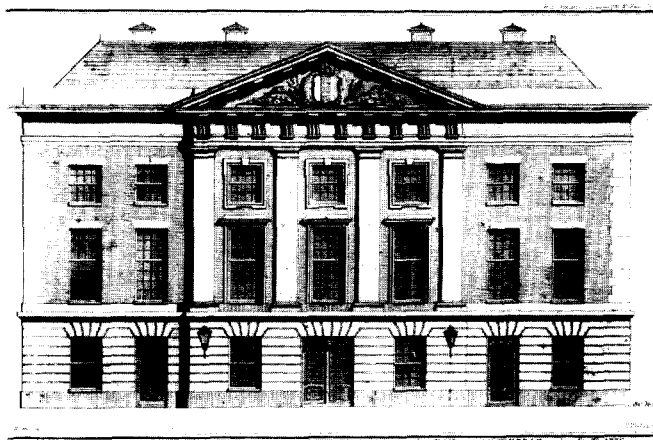
Afb. 13. Amsterdam, Leidseplein met Stadsschouwborg en hulpschouwborg. Tekening van C. Philips uit 1774 (coll. Splitgerber).

veelal gangbare verticale driedeling – middendeel van de gevel in natuursteen, zijdelen in baksteen – getreden is.¹²¹ Alle drie projecten tonen gebouwen die drie bouwlagen hoog zijn, waarbij de middelste getuige de hogere vensters als hoofverdieping is opgevat, en de onderste door toepassing van scherp geprofileerd blokwerk als basement is vormgegeven; een groot schilddak sluit bij alle drie het bouwlichaam af. De gebouwen zijn van een grootse soberheid, een edele eenvoud, waarbij slechts de urnen op de hoek van Schouwborg en Stadhuis, het beeldhouwwerk in het fronton van het eerste en het stedelijk wapen in het fronton van het tweede voor enige sierlijke verlevendiging zorgen.¹²²

Het Groningse project van 1775 lijkt daarbij een gracieuze Composiete omzetting van het strenge Dorische Huis op de Dam.¹²³ Zij stemmen niet slechts in de hoofdozet en hoofdproporties overeen – het Commandantshuis is alleen iets breder – maar ook in de verdere gevelindeling: de hoge in blokwerk uitgevoerde sokkel, de breedte van zeven vensterassen,

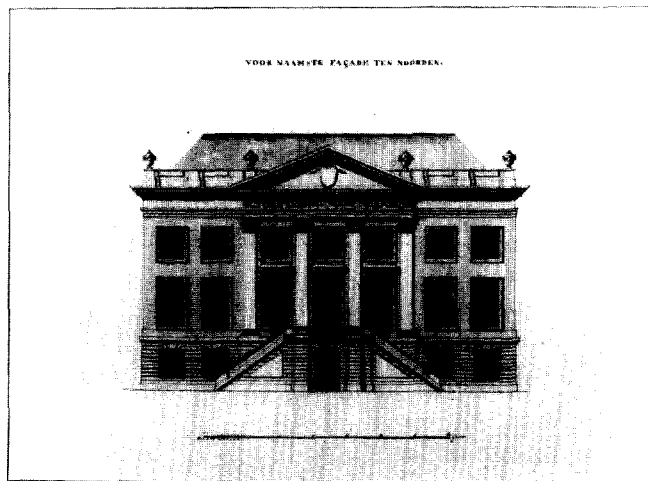
Afb. 14. Amsterdam, Stadsschouwborg. Gravure van R. Vinkeles, 1774, uit platenatlas.

Afb. 15. Amsterdam, Huis onder 't Zeil. Gravure van C. Philips, 1776 (uit de Mercurius).

daarvan drie voor de middenrisaliet, de vier pilasters met pediment en het schilddak. Alleen bezit het Stadhuisontwerp gelijk een stadhuis betaamde en het program verlangde¹²⁴ een grote (dubbele) trap, en zijn de geveluiteinden van het Commandantshuis met hoekblokken afgezet. Modern is in beide gevallen ook, dat de middenas geen extra nadruk heeft gekregen door bijvoorbeeld grotere en rijkere ramen of een balkon, zoals dit in de voorgaande periode veelal nog gebruikelijk was. Dergelijke reminiscenties aan het verleden vertoonde overigens nog wel de achtergevel van De Wittes prijsvraaginzending, waar de middelste vensters door een omlijsting van pilasters en geblokte hoeklisenen een ouderwets accent verkregen hebben.

De Witte had, om Nederland's nieuw-Griekse wortels te hervinden, de Groningse prijsvraag duidelijk niet nodig. Zij

Afb. 16. Groningen, Stadhuis. Prijsvraagontwerp van J.E. de Witte, 1775.

leverde immers al zijn derde pilasterfront in successie op. Reeds voordien was hij de juiste neoclassicistische weg ingeslagen; hooguit kon hij in zijn gevoel van de juistheid van deze neoclassicistische weg door de bewuste prijsvraag worden gesterkt. Van alle vijf bewaard gebleven inzendingen was het zijne ongetwijfeld het meest moderne en meest klassieke. Het was zeker moderner en klassieker dan het bekroonde project van zijn stadsgenoot Husly, dat in de gevarieerde venstervormen, de soms priegelige decoratie en de uitbundige sculptuur nog menig trekje van de af te zweren Nieuwe Zwier vertoonde. Alleen richtte Husly's inzending onder het motto *Naar 't programma* zich inderdaad meer dan elk ander naar 't programma,¹²⁵ en mede daarom ging de prijs aan de anderen voorbij. Met name aan De Witte, die de belangrijkste programmeis – namelijk om in het in te dienen ontwerp een vrijstaande portico in te tekenen – zelfs genegeerd had.¹²⁶ Zoals de Amsterdamse stadsbouwmeester dat overigens ook, en evengoed als enige, met het gevraagde balkon en de gevraagde hoekblokken gedaan had, alsmede – dit maal overigens net als de anderen behalve Husly – met de voorwaarde dat de gevel behoudens hoekblokken, vensters, deuren en de toe te passen elementen uit de canon van het klassieke ordenapparaat in baksteen uitgevoerd diende te worden. Een voorwaarde die dan ook ouderwets mocht heten, daar deze in een onrustige verbroekeling en een onderscheid tussen natuurstenen middenpartij en bakstenen zijdelen zou resulteren.¹²⁷

Maar desondanks zou De Wittes project door de Groningse hoogleraar Petrus Camper (1722-1789), opsteller van het programma vooraf en invloedrijk jurylid nadien, voor de eerste plaats zijn voorgedragen, als de maker niet over voorkennis had beschikt.¹²⁸ De Witte moest nu met een derde prijs genoegen nemen, welke evenwel eerst na sluiting van de inzendingstermijn en na afloop van de visitatie van de binnengekomen projecten – en dus kennelijk speciaal voor hem – op voorslag van Camper was ingesteld.¹²⁹ Overigens zou die voorkennis wel eens zeer goed op laatstgenoemde zelf terug te voeren kunnen zijn, die als mede-inspirator en gastdocent van de Amsterdamse Tekenenacademie,¹³⁰ waarvan De Witte in 1773 immers ook deel was uit gaan maken, hoogstwaarschijnlijk de Amsterdamse stadsbouwmeester wiens eerdere scheppingen ook zo goed in zijn eigen neoclassicistische straatje pasten persoonlijk kende.

Dit persoonlijke contact kan hooguit een paar jaar geduurd hebben. In 1777 kwam een abrupt einde aan de ambtelijke carrière van De Witte. Hij bleek herhaaldelijk steekpenningen aangenomen te hebben bij de aanstelling van arbeiders, deze ook voor privé-gebruik te hebben benut, alsook 'vergeten' te zijn allerhande uitgevoerd werk op te geven, en werd zodoende op 1 mei op staande voet ontslagen. En niet alleen hij; de toezichhoudende thesaurieren grepen de gelegenheid aan voor een grote schoonmaak, en dientengevolge vlogen nog heel wat meer personeelsleden van de stadsfabriek wegens oplichting en ambtsmisbruik de laan uit.¹³¹ De zaak is verder weliswaar in de doofpot gestopt, vermoedelijk omdat De Witte zich de voorgaande jaren zeer verdienstelijk had gemaakt – hij was in 1772, en nog in 1777 vanwege 'zijn ijver

en attentie' met een extra gratificatie ter hoogte van *f* 1000 beloond – maar met zijn loopbaan als architect was het in Amsterdam nu gedaan; de modernisering van de Waag werd zo een zaak van zijn opvolger.¹³² De gevallen stadsbouwmeester vertrok daarop met vrouw en kinderen naar Gelderland, maar schijnt in 1784 door toedoen van de Russische gezant in Den Haag Golitsyn als generaal der genie naar Riga te zijn afgereisd.¹³³

Met het nageslacht van De Witte is het na de smadelijke aftocht van de vader nog meer misgegaan. Zoon Jan Gerrit, ambtenaar bij de weeskamer, verdween in 1795 wegens diefstal en verduistering van liefst *f* 80.000 na openbare geseling en brandmerking voor dertig jaar in het rasphuis.¹³⁴ Diens tweelingbroer Jacob Eduard junior, aanvankelijk in de voetsporen van zijn vader een veelbelovende loopbaan in het leger begonnen, maar al snel in diepe schulden beland, werd in 1782, na een vergeefse poging tot verkoop van militaire geheimen aan de Engelsen, wegens hoogverraad ter dood veroordeeld, en ontsnapte slechts dankzij competentietwisten tussen Staten en Stadhouder aan de galg.¹³⁵

Johan Samuel Creutz

Na de verwijdering van De Witte werd in de zomer van 1777 in zijn plaats een driemanschap aan het hoofd van het stadsbouwambt gesteld, bestaande uit Abraham van der Hart, Johan Samuel Creutz en Johan Schilling. Ze moesten het ieder dan ook met een derde van het salaris van hun voorganger doen; alleen omdat zich het paard niet opdelen liet, kregen de nieuwe directeuren de volle *f* 600 voor het rijtuig elk.¹³⁶

Geen van drieën was nieuw in het vak. Zij waren vrijwel even oud: alle drie nagenoeg dertig jaar, en alle drie al een paar daarvan in dienst van de stad. Schilling, met de zorg over de straten, grachten, bomen, lantaarns en vuilnis binnen de wallen belast,¹³⁷ was in 1772 als landmeter bij de stad begonnen en zou nu nog ruim veertig jaar bij de overheid werkzaam blijven, maar voor de ontwikkeling van de architectuur speelde dit alles geen rol. Van der Hart, die De Witte in 1777 als eigenlijke stadsbouwmeester opvolgde, nadat hij enige jaren tevoren als assistent aan hem was toegevoegd, zou het even lang uithouden en wél ver brengen. Alleen Creutz, op het moment van promotie even lang als Schilling aan de stad verbonden en misschien wel de meest belovende van het drietal, haakte reeds na tien jaar af.¹³⁸

Creutz was net als Schilling van Duitse origine. In 1747 in Berlijn geboren, was hij reeds op jonge leeftijd naar de Republiek geëmigreerd, waar hij vanaf 1766 in Leiden een jaar of vijf filosofie heeft gestudeerd.¹³⁹ Waar, wanneer en hoe hij zich als ingenieur bekwaamd heeft, is niet duidelijk, maar hij was in ieder geval in de bouwkunst ook theoretisch goed onderlegd.¹⁴⁰ Mede dankzij een goed getuigenis van de vermaarde Leidse hoogleraar Jean Nicolas Sébastien Allamand (1713-1787) – wat er op wijst dat hij zich onder diens hoede tevens speciaal op de wiskunde had toegelegd – wist hij de Amsterdamse stadsfabriek binnen te dringen. Op 30 oktober 1771 kreeg de toenmalige directeur-generaal Rauws van de

stadsregering toestemming een assistent aan te stellen, waarvoor Rauws vervolgens zelf Creutz uitkoos. Hij werd met een proeftijd van twee jaar tot onderdirecteur benoemd, tegen een gage van *f* 1000 per jaar en 'vrij logement aan de Stads Timmertuin' aan de Nieuwe Achtergracht, waar hem één van de drie daartoe in 1666 van stadswege opgetrokken huisjes ter beschikking werd gesteld. Op 2 januari 1772 liet Creutz zich als poorter in Amsterdam inschrijven, waarmee hij daadwerkelijk in dienst trad van de stad.¹⁴¹

Na de plotselinge vuurdood van zijn chef vijf maanden later werd Creutz provisonieel stadsbouwmeester, maar moest vervolgens voor De Witte wijken. Dit herhaalde zich min of meer vijf jaar later bij het ontslag van de laatste, toen Creutz als onderdirecteur andermaal tijdelijk de leiding waarnam,¹⁴² maar evenmin tot de enige opvolger werd benoemd, omdat nu uit de koker van het Stadhuis het genoemde triumviraat tevoorschijn kwam. Zeker heeft Creutz de onverwachts vrijgekomen functie van De Witte, waarvan Van der Hart toen het architectonische deel wist te verwerven, zelf in zijn geheel geambieerd, en de taakverdeling die vervolgens tot stand kwam, kan hem derhalve niet erg bevredigd hebben.¹⁴³ Creutz werd bij die gelegenheid slechts belast met de verantwoordelijkheid voor de bruggen en wallen, alsmede voor de wegen en wateren buiten de poorten, zodat hij het voor opdrachten op het terrein van de burgerlijke bouwkunst niet van burgemeesters, maar van buitenstaanders moest hebben; naar het schijnt had hij een grote particuliere praktijk.¹⁴⁴

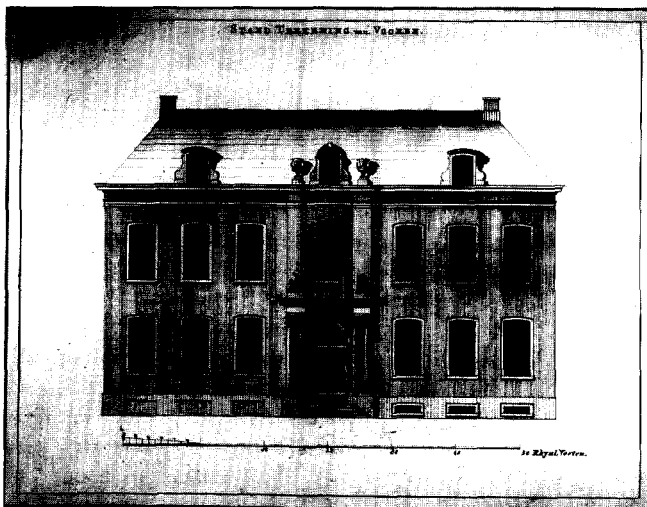
Daaruit zijn tot nu toe nog slechts een drietal opdrachten van betekenis bekend: voor Rijnhof te Oegstgeest (1774), nog tijdens zijn adjunct-directeurschap verworven, voor het Rechthuis van Westzaan (1781) en voor de hervormde dorpskerk van Urk (1786).¹⁴⁵ Daarmee zijn de drie hoofdcategoriën van de burgerlijke bouwkunst elk met één exemplaar vertegenwoordigd: zowel de sacrale, als de profane, als de particuliere sector. En alle drie de bouwwerken van deze Amsterdamse stadsbouwmeester verzezen ver buiten de poorten van Amsterdam; binnen de stadswallen tekende Creutz, voorzover tot dusverre bekend, slechts voor een plan tot gedeeltelijke afbraak – althans verlaging – van die stadswallen.¹⁴⁶ Zijn tweede 'opbouwende' werk zou daarbij een mijlpaal in de ontwikkeling van het neoclassicisme in Nederland vormen, maar ook de beide andere creaties van Creutz zijn niet geheel zonder belang.

Allereerst de vernieuwing van Rijnhof.¹⁴⁷ De bouwheer van dit buiten, Hendrik van Sandijk, was een Amsterdammer, en dit is mogelijk de reden geweest, dat hij hiervoor Creutz – of misschien in eerste instantie wel Rauws of De Witte – benaderd heeft,¹⁴⁸ ofschoon anderzijds ook niet uit te sluiten valt dat gewezen Leidse connecties Creutz aan deze opdracht hebben geholpen. In ieder geval was Creutz niet de eerste die in Oegstgeest aan de slag ging, want al vrij snel nadat door hem in 1759 Rijnhof was aangekocht, had Sandijk plannen voor grondige verbouwing, later voor algehele vernieuwing, laten vervaardigen, waarvan het onwaarschijnlijk is dat Creutz de auteur is geweest.¹⁴⁹

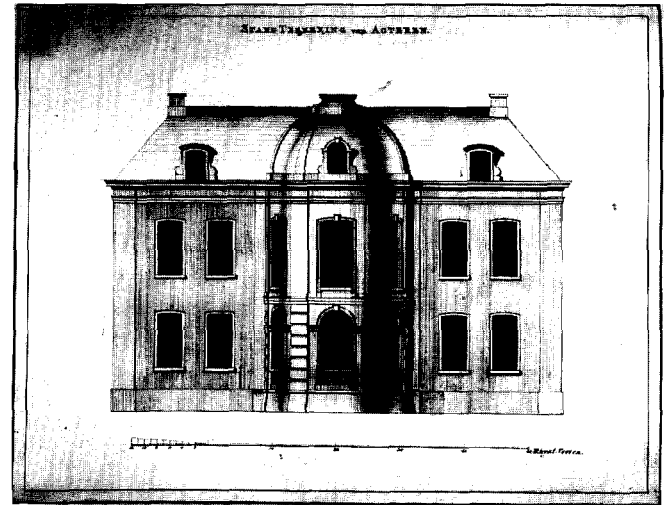
Het herenhuis dat uiteindelijk in 1774-'75 wèl uit zijn handen op de plaats van een voorganger van nog geen halve eeuw eerder¹⁵⁰ tot stand kwam, sedert aankoop in 1908 als aula van de begraafplaats van de hervormde gemeente van Leiden fungerend, was weliswaar een vrij eenvoudig en over het algemeen conventioneel bouwwerk (afb. 17), maar diverse voorontwerpen laten zien dat de in de arm genomen ingenieur ook tot aanmerkelijk spannender exercities in staat was.

Overigens bevat ook het thans bestaande rechthoekige bakstenen bouwblok, dat met zijn hoge schilddak in de Hollandse school, met zijn accentuering van de middenas door gepleisterde centrumzone en gekoppelde Korinthische zuilenparen ter weerszijden van de hoofdingang in de Lodewijk XV-traditie past, nog een uitheems element: in de vorm van de ovale salon (afb. 18). Deze salon, die aan de achterzijde voor de helft uit de gevel naar buiten springt en met een koepel bekroond wordt, welke slecht met het schilddak van de hoofdkubus harmonieert, had Creutz overigens niet zelf bedacht. Als polygonale koepelkamer dook hij al in de loop van de jaren zestig met achtkante – later ronde – omtrek in de plannen op, om sindsdien, in welke vorm dan ook, steeds aanwezig te blijven. Als ovaal stamt hij duidelijk uit Franse bron, en vormt in het uiteindelijke gebouw nog slechts een laatste reminiscentie aan een eerder plan dat in zijn geheel een exotisch karakter droeg, en vermoedelijk ook al door Creutz vervaardigd was.¹⁵¹

De bewuste tekening (afb. 19) toont ons een statig minislotslot in late Duitse baroktrant – wat gezien de herkomst van de beoogde ontwerper ook niet erg vreemd zou zijn – waarbij naast de gememoreerde 'Franse' salon ook de rijke raamomlijstingen, de ten dele segmentboogvormig, ten dele rond afgesloten vensters en dakkapellen, alsmede de statige mansardedak zelf Duitse wortels bezitten.¹⁵² Een dergelijke dakvorm was in Nederland wel eens eerder gehanteerd – zo rond het midden van de 18de eeuw voor enige huizen van het Hern-

Afb. 17. Oegstgeest, Huis Rijnhof. Voorgevel definitief ontwerp van J.S. Creutz, 1774.

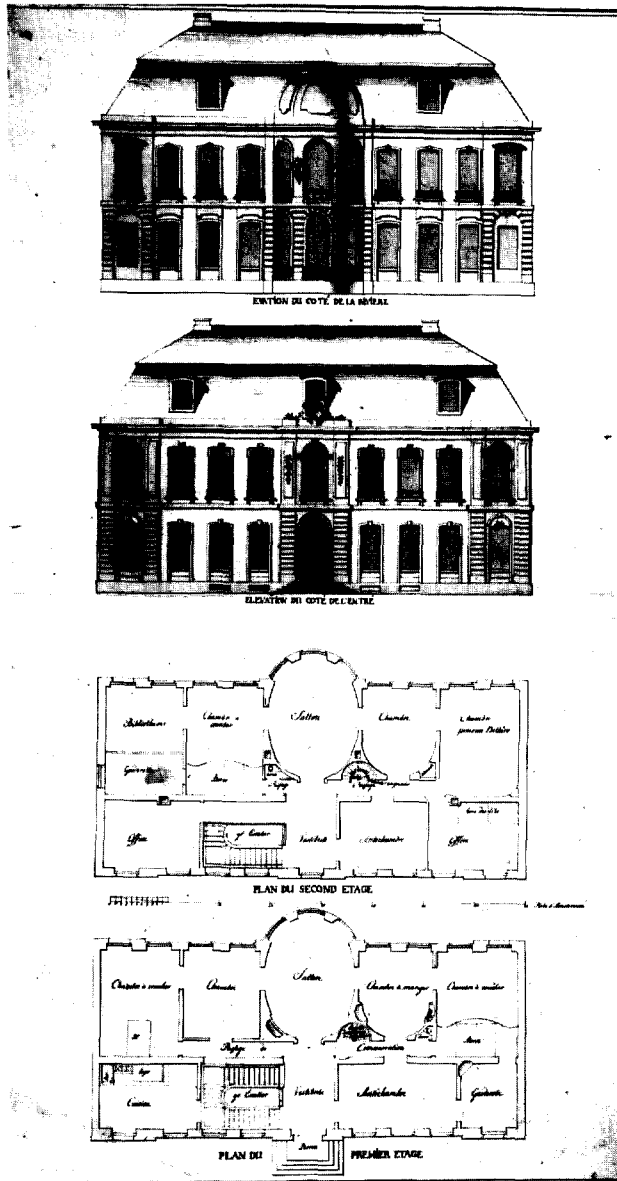

Afb. 18. Oegstgeest, Huis Rijnhof. Achtergevel definitief ontwerp van J.S. Creutz, 1774.

hutterscomplex te Zeist¹⁵³ – maar had nooit op grote schaal ingang gevonden,¹⁵⁴ zodat de serieuze overweging om er voor Rijnhof gebruik van te maken opvallend mag heten. In de gelijktijdige ritmiserings en verticale accentuering van de gevels door slechts één vensteras brede zij- en middenrisalieten staat dit project nog geheel in de Lodewijk XV-traditie. Eenstemeer, daar die risalieten zich door grotere en qua vorm afwijkende vensters, alsmede door gebruik van zware geblokte hoeklisenen aan de voorzijde c.q. volwaardig blokwerk voor de onderhelft van de gevel aan de achterzijde nadrukkelijk van de tussengelegen muurvlakken onderscheiden.

Alternatieve, eveneens aan Creutz toegeschreven ontwerpen tonen een reductie van het Franse en Duitse aspect ten gunste van het Nederlandse.¹⁵⁵ Mogelijk geschiedde dit op instigatie van de bouwheer, die waarschijnlijk geen al te vreemde eend in de Oegstgeestse bijt wilde zijn. Zo wordt nu eens – gelijk uiteindelijk ook gebeurd is – het mansardedak door een schilddak vervangen, dan weer – wat uiteindelijk dus niet gebeurd is – in samenhang met pogingen om, ongetwijfeld om financiële redenen, zoveel mogelijk van de oude bouws substantie te behouden de ovale salon voor een rechthoekige uitbouw ingeruild. Terwijl uiteindelijk de midden- en zijrisalieten hun blokwerk weer grotendeels in moeten leveren en daarbij ook de vensters onmiskenbaar door het verlies van allerhande tierelantijnen en de keuze voor een rechthoekige pasvorm en traditionele roedeverdeling conform de nieuwe tijdgeest van de jaren zeventig verholldens en verstrakken.¹⁵⁶

De keuze voor bescheiden zuilenparen in plaats van geblokte lisenen ter begeleiding van het portaal tenslotte – zij blijven alleen voor de salonuitbouw nog gehandhaafd – vormt anno 1774 hooguit een bescheiden stap richting moderniteit. Toch heeft de ontwerper waarschijnlijk overwogen om de definitieve plannen in gravure uit te geven,¹⁵⁷ zoals voordien Rauws en De Witte met de hunne gedaan hebben, en Creutz inderdaad eveneens zelf met zijn volgende project wèl deed.

Afb. 19. Oegstgeest, Huis Rijnhof. Voorontwerp van J.S. Creutz.

Het Rechthuis van Westzaan vormt dan ook veruit zijn belangrijkste schepping (afb. 20).¹⁵⁸ De secretaris van de Banne, Simon Jongewaard Jr. (1733-1818), was op eenparige wens van het college van schout en schepenen na 25 april 1780 voor de ontwerper speciaal in Amsterdam gaan zoeken, en toen met Creutz thuis gekomen, die vervolgens zonder problemen de opdracht verkreeg en binnen anderhalve maand zijn bestek gereed had.¹⁵⁹

In hoeverre er hier sprake is geweest van afwijkende voorontwerpen, is niet geheel zeker,¹⁶⁰ maar met het eindresultaat kon de secretaris zich in ieder geval laten zien. De tekeningen waren snel gereed, en nog in novem-

ber kon het werk worden aanbesteed. Ook de bouw verliep daarop voorspoedig; 29 maart 1781 werd de eerste steen gelegd, en reeds twee jaar later, op 13 februari 1783 kon Jongewaard zijn inwijdingsrede houden, waarin hij het werk van Creutz, en met name het 'middenfront, bestaande uit een Peristyl van vier Colommen, twee aan twee gekoppeld, naar de Ionische, als eene çierlijke en nochtans deftige orde', uitvoerig prees.¹⁶¹

Een jaar later verscheen de inmiddels voor hoogstandjes uit de Amsterdamse kring verplicht geworden gravurereeks,¹⁶² welke duidelijk maakt dat het Rechthuis – in 1820 tot gemeentehuis van Westzaan gepromoveerd – de twee eeuwen sindsdien nagenoeg ongeschonden heeft doorstaan. Pal tegenover de zwerige klokgevel van de Hervormde Kerk, een kruiskerk met gelijke armen in rococo-trant uit 1740-'41,¹⁶³ verrees een bescheiden kubusvormig gebouwtje dat laatbarokke en vroegclassicistische vormen combineerde. Modern klassiek was vanzelfsprekend het fenomeen van de tempelportiek van vier vrijstaande zuilen op zich¹⁶⁴ – hier voor het eerst op het grondgebied van de Republiek op een dergelijk formaat gerealiseerd¹⁶⁵ – maar tegelijk laatbarok was nog de uitwerking van dit motief: de paarsgewijze koppeling van de beide zuilen, gelijk de geringe afstand tot de daarachterliggende wand.¹⁶⁶

Desondanks had Creutz zich met zijn Rechthuis van Westzaan tussen de voorlieden van de Beweging voor Edele Eenvoud gemanouvreerd. De hier geïntroduceerde portico vond spoedig navolging, allereerst nog in de jaren tachtig bij het Teylershofje in Haarlem (1785-'87)¹⁶⁷ en het St. Jacobsgasthuis in Schiedam (1786-'89).¹⁶⁸ In het eerste geval had architect Leendert Viervant de zuilen eveneens nog gekoppeld, maar in het tweede koos Giovanni Giudici – gelijk op papier al in 1775 in het geval van alle bekroonde deelnemers minus De Witte voor de Groningse Stadhuisprijsvraag was geschied – voor drie exact gelijke intercolumnia, waarmee de aansluiting bij het antieke tempeltype weer een stap verder was gebracht.

Maar het was in Westzaan tegelijk nog een voorzichtige en zeer halfslachtige stap. De sierlijke *cupola* was nog een relict van de Nieuwe Zwier, hoe gestileerd ook, en bezat nog niet de kloeke eenvoud van het torentje van Giudici's St. Jacobsgasthuis of De Wittes kruiskerk te Ouderkerk aan de Amstel. Laatbarok was voorts de afronding van de hoeken, die het Rechthuis gemeen had met de naburige dorpskerk, met De Swarts Delftse Poort in Rotterdam, en met één van Creutz' vele eigen voorontwerpen voor Rijnhof. Vooral uit deze evidente voorkeur voor vloeiende lijnen spreekt de nog grote psychologische afstand van Creutz tot het strenge neoclassicisme, zoals dat na zijn terugtreden als stadsmoedermeester in 1787 snel opgang maken zou. In dit opzicht is de ingenieur zijn hele Hollandse carrière volkomen binnen de grenzen van de barokke opvattingen gebleven. Niet minder ouderwets, in het licht van wat komen zou, was het contrast tussen de natuurstenen middenrisaliet en de bakstenen zijgedeelten, waar men al spoedig voor uniform pleisterwerk koos.¹⁶⁹

Er is met het oog op de voor zo'n klein gebouwtje toch wel

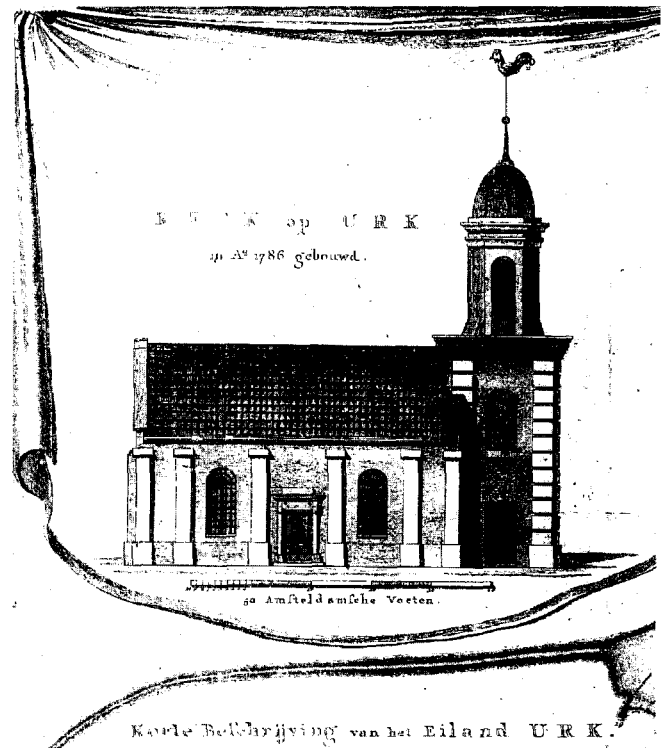

Afb. 20. Westzaan, Raadhuis.

redelijk fors uitgevallen peristyle wel gesuggereerd, dat we in Westzaan met een deel van een eerder project te doen hebben, misschien wel met een omwerking van een inzending van Creutz aan de Groningse Stadhuisprijsvraag.¹⁷⁰ Omdat in Groningen inderdaad een peristyle verplicht was geweest en er niet minder dan 37 personen een ontwerp hadden ingestuurd – wat bijzonder veel is,¹⁷¹ zodat vermoedelijk de hele architectonische top van Nederland meegedaan heeft – terwijl tegelijk van slechts negen van deze zevenendertig tot dusverre de identiteit bekend is,¹⁷² is een dergelijke voorgeschiedenis inderdaad niet onmogelijk. Anderzijds zijn, als gezegd, bij alle vijf bewaard gebleven inzendingen voor Groningen de zuilen op gelijke afstand van elkaar geplaatst – ofschoon natuurlijk juist *dat*, hoewel nergens in het program expliciet verboden, een reden geweest kan zijn waarom zo'n eventuele inzending van Creutz, als die net als het Rechthuis gekoppelde zuilen vertoonde, buiten de prijzen viel. Daarnaast valt overigens voor deze combinatie van klein grondplan en grootse portiek ook aan een voorbeeldfunctie voor de houten woonhuizen in Lodewijk XVI-trant aan de Zaan zelf te denken, daar deze naar ratio van hun bescheiden omvang even onverwachts monumentale voorgevels bezitten.¹⁷³

Van het rechthuis ten slotte naar de kerk. Het eiland Urk was in 1660 door de stad Amsterdam aangekocht (men zou het in 1792 wegens afnemend rendement weer aan de Staten van Holland overdoen),¹⁷⁴ en dat betekende dat elk jaar een stedelijk waterbouwkundige even voor inspectie van de zeewerken herwaarts overkwam en voor grotere bouwkundige werkzaamheden automatisch de stadsfabriek werd ingeschakeld.¹⁷⁵ Had men, toen de middeleeuwse kerk te Ouderkerk tekenen van bouwvalligheid was begonnen te vertonen, in de vroege jaren zeventig eerst Rauws en vervolgens De Witte in de arm genomen, in Urk viel de keuze, toen ook daar de (overigens eerst uit 1714 daterende) kerk op instorten stond, om onbekende redenen van de vier stadsbouwmeesters waarover de vroedschap inmiddels beschikte op Johan Samuel Creutz.¹⁷⁶

Misschien had hij zichzelf ten koste van Van der Hart, op wie acht jaar later dezelfde taak voor Leimuiden zou rusten,¹⁷⁷ naar voren gedrongen. Misschien was het, omdat hij in 1781 ook al eens op particuliere basis benaderd was voor de levering van een ontwerp voor een nieuwe kerk, ditmaal voor Krommenie, ook al bleef dit bij gebrek aan belangstellende aannemers (!) toen onuitgevoerd.¹⁷⁸ Misschien lag de keuze so wie so voor de hand omdat hij beroepshalve toch al het meest buitengaats vertoefde en in de voorgaande jaren reeds de nodige rapporten inzake de dijkverdediging van het eiland, en vervolgens vanaf 1780 ook inzake de tochtige en

Afb. 21. Urk, N.H. Kerk. Kopergravure door J. van Baarsel naar J. Schilling, inzet op landkaart 1791.

vochtige toestand van de kerk had opgesteld.¹⁷⁹ Misschien was de opdracht aan een goede relatie met de vooraanstaande patriotse burgemeester Hendrik Hooft Dzn. (1716-1794) te danken die voor de stad van 1775 tot 1789 officieel ambachtsheer was en ook na voltooiing boven het portaal zijn familiewapen aan zou laten brengen.¹⁸⁰ Maar hoe dan ook: in 1786 herbouwde Creutz de Hervormde Kerk van Urk (afb. 21).¹⁸¹

Op een landkaart van Creutz' collega Schilling van drie jaar later zien wij hem in een inzet afgebeeld: een eenvoudige rechthoekige en rechtgesloten zaalkerk onder zadeldak met lage toren aan de voorzijde. Opvallend is de symmetrische opbouw van de bakstenen zijmuren. Precies halverwege bevindt zich de eenvoudige ingang, dan volgen vandaar af naar de uiteinden achtereenvolgens een vlakke steunbeer, een groot rondboogvenster en opnieuw twee, ditmaal dichter op een geplaatste, steunberen, slechts door ongelede wand gescheiden. De andermaal eer laatbarokke dan neoclassicistische toren aan de voorzijde bezit forse geblokte hoeklisenen en een achtkante lantaarn, die met zijn naar beneden uitzwinkende steunberen en spits toelopende koepelhelm sterk aan die van het Rechthuis herinnert.¹⁸²

De kerk in Urk was Creutz' laatste werk. Op zijn eigen officiële werkterrein was de ingenieur naar het schijnt minder succesvol, hoewel hij het in 1783 tot lid zou brengen van de commissie voor werktuig- en scheikunde van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem,¹⁸³ en hij zich in 1781 met een brochure in een hevige discussie over het uitbaggeren van het IJ mengde.¹⁸⁴ De door hem uitgedachte moddermolen bleek vier jaar later evenwel in de praktijk onbruikbaar en betekende uiteindelijk voor de maker een gigantische financiële strop.¹⁸⁵

Ook was zijn verhouding met Van der Hart niet al te best – wat al in 1779 tot een fors verschil van mening leidde – terwijl hij in de ogen van het stadsbestuur zijn eigenlijke taak teveel verwaarloosde doordat hij daarbuiten teveel andere opdrachten aannam.¹⁸⁶ In 1782 werd hem dan ook een belangrijk deel van zijn ambtelijke arbeidsveld ontnomen, toen in de persoon van Barend Goudriaan een vierde directeur aangesteld werd, die de verantwoordelijkheid voor de graaf-, puin- en modderwerken buiten de stad kreeg en wèl zeer goed met Van der Hart bleek op te kunnen schieten.¹⁸⁷ De bruggen verloor Creutz bij die gelegenheid aan de stadsbouwmeester zelf.

Gebrek aan toekomst en een slechte werksfeer, mogelijk ook politieke oorzaken, hebben ertoe geleid dat hij op 20 juni 1787 plotseling ontslag nam, en met achterlating van vrouw en dochter net als De Witte als genie-officier twee maanden later naar Rusland afreisde.¹⁸⁸ Daar verdwijnt dan vrijwel elk spoor.¹⁸⁹

Ofschoon het patriotse stadsbestuur juist nu, na Goejanverwellesluis, in de bange dagen van de nakende Pruisische belegering zijn vestingbouwkundige toch feitelijk meer nodig had dan ooit, schijnt er door de burgemeesters geen enkele poging gedaan te zijn om hem voor Amsterdam te behou-

den.¹⁹⁰ Men heeft hem ongehinderd laten vertrekken. Na Maybaum, die vreedzaam was overleden, na Rauws, die wreed in het harnas was omgekomen, na De Witte, die oneerlijk was weggestuurd, was nu ook Creutz, als laatste van de vier vreemdelingen die in de tweede helft van de achttiende eeuw de leiding over de Amsterdamse stadsfabriek voerden en een belangrijke bijdrage aan de vernieuwing van de architectuur leverden, definitief achter de horizon verdwenen.

Noten

- 1 Deze nog steeds algemeen gangbare stijl- en tijdsindeling, waarbij de grens rond 1775 gelegd wordt, vindt men nog recent in het korte voor een groter publiek bestemde overzichtswerkje van R.K.M. Blijdenstijn en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Utrecht 1994, p. 46-53.
- 2 Het beste inzicht in de architectuur van deze periode verschaffen tot dusverre, met de nodige aandacht voor de theoretische achtergronden: R. Meischke, 'Achtttiende-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, X (1959), p. 211-275; E. de Jong, 'Eenvoudige Grootheid' [Architectuur in Nederland 1765-1800], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud* [Neo-classicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 45-50.
- 3 Over de invloed van Winckelmann in Nederland o.m. P. Knolle, 'Edele eenvoudigheid' [De waardering voor klassieke kunst bij Nederlandse kunsttheoretici 1750-1800], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neo-classicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 36-38.
- 4 Vgl. F. Grijzenhout, 'In een geheel andere smaak', in: dez., en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neo-classicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 11.
- 5 Vgl. N.C.F. van Sas, 'Voor vaderland en oudheid' [Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neo-classicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 14-16.
- 6 Voor de schilderkunst: E. Koolhaas-Grosveld, 'Nationale versus goede smaak' [Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840], *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCV (1982), p. 610-616; voor het toneel: M. Jonker, 'De opkomst van het drama' [Neo-classicistisch toneel in Nederland], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neo-classicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 162; voor de tuinarchitectuur: E. de Jong, 1. 'Schoon en Schilderagtig' [De landschappelijke tuinstijl], *aldaar*, p. 74-75; dez., 2. Architectuur en landschap' [Jacob Otten Husly (1738-1796) als theoreticus. Een verkenning], in: H. Krop en P. Sondereren (red.), *Esthetica tussen Klassiek en Romantiek* [= *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland*, III (1992)], p. 91-96; heruitgegeven in: dez. (red.), *Tussen classicisme en romantiek* [Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870] [Rotterdamse filosofische studies 16], Rotterdam 1993, p. 91-96. Vgl. ook Knolle, o.c. [3], p. 39-42.
- 7 De term dook op zijn laatst in 1754 als benaming voor de rococo op; zie De Jong, o.c. [2], p. 47.
- 8 C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820* [Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam] [Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 'Stichting K.J. Duyvisfonds nr. 6], diss. RUU, Amsterdam 1965.
- 9 Recent een summier overzicht bij: R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1995, p. 90-92, voor de

- bouwproductie. Inzicht in de organisatie en het personele verloop verschaft H.W. Werkman, *Inventaris van het archief van het stads-fabriekambt later stadswerken en -gebouwen*, typescript GAA inv. 5040, Amsterdam 1982/91, p. 9-14.
- 10 Handzame overzichten aangaande het classicisme in de Amsterdamse architectuur door de eeuwen heen bieden: *Hoe klassiek is Amsterdam* [Classicisme en klassieke vormentaal in de Amsterdamse bouwkunst], Amsterdam 1982: voor de 18de eeuw aldaar p. 40, 52-54, 68-69; J. Smit en C. Woudsma. 'Classicistische architectuur in Amsterdam', *Amsterdamse Monumenten*, IV (1986) no.1, p. 22-44 (voor de 18de eeuw p. 33-35), no.2, p. 46-64; K. Ottenheim, Van Architectura moderna tot moderne architectuur' [Eerste deel: Architectuur aan de grachtengordel uit de zeventiende en achttiende eeuw], in: P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek*, Den Haag 1991, p. 46-55; en Meischke e.a., o.c. [9], p. 51-103. Speciaal voor de grachtengevels: A.A. Kok, *Amsterdamsche woonhuizen* [Heemschutserie deel 12], Amsterdam 1943; G. Roosegaarde Bisschop, 'De bouwhistorische ontwikkeling van de Herengracht', in: *Vier eeuwen Herengracht* [Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners], Amsterdam 1976, p. 156-165; over bouwen in Amsterdam in de achttiende eeuw in zijn algemeenheid: H.J. Zantkuyl e.a., 'Het bouwen in de achttiende eeuw', *Amsterdamse Monumenten*, I (1983) no.3, p. 41-60.
 - 11 Vgl. voor dit architectenloze aannemerstijdperk Meischke e.a., o.c. [9], p. 76-88.
 - 12 Zie: J. Dröge, 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', *Jaarboek Monumentenzorg*, 1993, p. 59-84.
 - 13 Dienaangaande zie: C.A. van Swigchem, 'Mogelijkheden tot vorming voor de classicistisch georiënteerde bouwkunstenaar te Amsterdam in de tweede helft van de 18de eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XVI (1963), kol.57-72; dez., o.c. [8], p. 323-327.
 - 14 Vgl. Van Swigchem, o.c. [13], kol.58; dez., o.c. [8], p. 14, 323, 341-342. Over Rendorp aldaar p. 14-15, 76-78, 81-82; alsmede De Jong, o.c. [2], p. 46-47; en J.F.L.de Balbian Verster, *Burgemeesters van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw*, Zutphen 1932, p. 127-133. Vgl. voor de leermiddelen ook Meischke e.a., o.c. [9], p. 83-85.
 - 15 Over Marquette: H.W.M. van der Wijck, 'Marquette, Assumburg, Beeckesteyn en Waterland', *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXVI (1967), p. 30-38. Van Swigchem, o.c. [8], p. 340, dateert de uitvoering van de plannen ook in dit jaar, maar de bewaarde tekeningen stammen volgens Van der Wijck p. 32 voor zover gedateerd (wat voor vier van de zes geldt) pas uit 1751, een jaartal dat z.i. ook stilistisch veel beter uitkomt, gezien de grote verwantschap met het even jongere Oudemannenhuis en het Haagse werk van Pieter de Swart.
 - 16 Meischke, o.c. [2], p. 214; Van Swigchem, o.c. [8], p. 78; Van der Wijck, o.c. [15], p. 31.
 - 17 Korte inhoudsopgave, samenvatting en structuuranalyse van het manuscript bij Van Swigchem, o.c. [8], bijlage IV, p. 339-342. Zie voorts ook D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 6, p. 51; alsmede Meischke e.a., o.c. [9], p. 90. Volgens Van der Wijck, o.c. [15], p. 32 en p. 33 noot 23 is – op grond van de samenhang met de bouwplannen van Marquette – net als diens datering van het landhuis (zie noot 15) ook de door Van Swigchem gegeven datering van het manuscript rond 1740 mogelijk te vroeg.
 - 18 Vgl. Van Swigchem, o.c. [8], p. 76-81; De Jong, o.c. [2], p. 46-47.
 - 19 Citaten ontleend aan: Van Swigchem, o.c. [8], resp. p. 14, 76, 92, 320. Zie ook: Van der Wijck, o.c. [15], p. 32-33; A. Oxenaar, 'Uitwegen voor een hardnekkig dilemma', in: B. Colenbrander (red.), *Stijl* [Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw], Rotterdam 1993, p. 21.
 - 20 Vgl. R. Meischke in Van Swigchem, o.c. [8], p. VI; alsmede Van Swigchem, o.c. [8], p. 78.
 - 21 Vgl. Van Swigchem, o.c. [8], p. 5, 13.
 - 22 Zo Van Swigchem, o.c. [8], p. 326. Zie dienaangaande ook De Jong, o.c. [2], p. 49 en p. 261 noot 15.
 - 23 Ofschoon bij de opleiding van de ingenieurs aan de militaire oeffenscholen vooral aan vestingbouw, en minder aan de grondregels van de schone bouwkunst aandacht werd besteed, zoals De Jong, o.c. [2], p. 49, terecht opmerkt. Anders dan in het geval van Husly, Vierant en Van der Hart is helaas over het boekenbezit van enig ingenieur nog niets bekend. Vgl. voor het bibliotheekvraagstuk ook aldaar, p. 47-48; en Van Swigchem, o.c. [8], p. 74-75, 79-84.
 - 24 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9; De Jong, o.c. [2], p. 49.
 - 25 Zie E. Pelinck, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadswaerkeren te Leiden (1575-1818)', *Leids Jaarboekje*, LIX (1967), p. 69.
 - 26 Zie H.C.H. Moquette, 'Van stadstimmerman-metselaar tot directeur-metselaar tot directeur van Gemeentewerken', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 2e reeks X (1922), p. 123-125.
 - 27 C.A. van Swigchem, 'De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: R. Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën* [Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst], Assen 1967, p. 293-298, 313-315, 319-320.
 - 28 Vgl. R. Meischke, 'Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XIII (1960), kol.21-24. Zie ook J.M.M. Jansen, *Zevenhonderd jaar Sint Jacobsgasthuis*, Schiedam 1982, p. 59-60.
 - 29 Voor De Swart is men voorlopig, in afwachting van het binnenkort te verschijnen proefschrift van F. Schmidt, nog altijd aangewezen op: M.D. Ozinga, I. 'Pieter de Swart hofarchitect van prins Willem IV', *Oudheidkundig Jaarboek* [=4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], V (1936), p. 124-143; dez., 2. 'Pieter de Swart architect der stadhoudelijke familie en zijn school (Gunckel, van Westenhout, Druck), *Oudheidkundig Jaarboek* [=4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], VIII (1939), p. 99-111.
 - 30 Over Van Westenhout: Ozinga, o.c. [29:2], p. 115-116.
 - 31 Aldus U. Thieme en F. Becker (Uitg.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, deel XXIV, Leipzig 1930, p. 460, sub lemma Meybaum.
 - 32 J.M. Hillesum, 'De Nieuwe Hoogduitsche Synagoge', *De Bouwwereld*, XXII (1923), p. 167, veronderstelt dat hij een Duitser was, afkomstig uit de school van Balthasar Neumann, maar waar die veronderstelling op berust, blijft volstrekt onhelder. Volgens Werkman, o.c. [9], p. 9, en Meischke e.a., o.c. [9], p. 90, was hij voordien geleverd te Namen.
 - 33 Zie *Het dagboek van Jacob Bicker Raije 1732-1772*, medegedeeld door F. Beijerinck en M.G. de Boer, Amsterdam z.j.², p. 324.
 - 34 Vgl. de desbetreffende passages bij J.F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*, Den Haag 1974, p. 66-69 resp. p. 54-57. Een ontwerper wordt hier noch voor de één, noch voor de ander genoemd. Ook het korte opstel van W.C. Pieterse, 'De Uilenburgerstraat Synagoge', *Maandblad Amstelodamum*, LVII (1970), p. 121-123, meldt niets in deze.
 - 35 Tot dusverre over de Nieuwe Synagoge slechts kort: Hillesum, o.c. [32], p. 166-167; dez., 'Een bijdrage tot de geschiedenis van de 'Nieuwe Sjoel'', *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, 18-5-1923, p. 6-8; en Van Agt, o.c. [34], p. 58-65. Blijkens p. 61 aldaar is er weliswaar alleen sprake van een 'schriftelijk bericht van den General Meijbaum en van Rooijmeesteren' tot vergroting van de synagoge 'in conformité van de geëxhibeerde aftekening', en is het bouwcontract nooit teruggevonden, maar wordt desalniettemin op grond van het bovenstaande Maybaum als ontwerper beschouwd. Voor Meischke e.a., o.c. [9], p. 113, is dit evenwel juist voldoende grond om het auteurschap aan Maybaum te ontzeggen, en het ontwerp op conto van de uitvoerders – timmerman Jan Kloppenburg en metselaar Arnoldus van Sprang (1690-1759) – te schrijven.

- 36 Vgl. Van Swigchem, o.c. [8], p. 47.
- 37 Aldus de werkverdeling volgens P. Don, *Kunstreisboek Noord-Holland* [Kunstreisboek voor Nederland^{8herz}], Amsterdam 1987, p. 151. Zie voorts Van Swigchem, o.c. [8], p. 78; Van der Wijck, o.c. [15], p. 32; en Meischke e.a., o.c. [9], p. 90. Nadere informatie over de wijze van totstandkoming is er, bij gebrek aan monografische artikelen over het complex, nog niet. Ook J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schouwen, schutterye, gilden en regeringe, beschreven*, deel II, Amsterdam 1765 (facsimile-uitgave Amsterdam 1971/'72), die p. 301-307 uitvoerig over geschiedenis en inrichting van het Oudemanshuis uitweidt, is over de bouw met een paar regels opvallend kort, betitelt p. 303 Rendorp als ontwerper en noemt Maybaum in het geheel niet (diens naam wordt, anders dan in het geval van zijn opvolgers, overigens bij geen enkel gebouw uit zijn ambtsperiode vermeld). Kort over de instelling voorts: A.M. van de Waal, 'De Oudemanhuispoort en het Universiteitsgebouw', *Ons Amsterdam*, V (1953), p. 59-62; P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek II*, Den Haag 1992, p. 160-161.
- 38 Meischke e.a., o.c. [9], p. 87 en p. 90.
- 39 Zo Meischke, o.c. [2], p. 214; Van der Wijck, o.c. [15], p. 32.
- 40 Zo bij de Lutherse Kerk (1759), het Huis Patras (1760) en het Paleis Nassau-Weilburg (1768) aldaar; voorts bij het Gouvernementshuis te 's-Hertogenbosch. Zie Ozinga, o.c. [29:1], resp. p. 132, 132, 136 en 133. Zie ook dez., 'De Nederlandse bouwkunst van de tijd van Prins Willem III tot het einde der Republiek', in: J. Duverger e.a., *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, deel VIII. Antwerpen 1964⁴, p. 1466; en Meischke, o.c. [2], p. 212.
- 41 Biografische informatie te vinden bij: H. Winkel-Rauws, *Wel en wee van het geslacht Rauws*, Zutphen 1989, hoofdstuk IV: 'De 'Woudrichemmers' buiten de veste: Cornelis Rauws 1736-1772', p. 74-79. Zeer summier het lemma bij Thieme/Becker, o.c. [31], XXVIII (1934), p. 47.
- 42 Zie Winkel-Rauws, o.c. [41], p. 51, 57, 58, 245-246.
- 43 Winkel-Rauws, o.c. [41], p. 74.
- 44 Ozinga, o.c. [29:2], p. 119, noot 29; Werkman, o.c. [9], p. 10. Datum van indiensttreding volgens Thieme/Becker, o.c. [31], XXIV (1930), p. 460 sub lemma Meybaum.
- 45 Winkel-Rauws, o.c. [41], p. 74-75.
- 46 C. Ploos van Amstel, *Copie eener missive, aan den heer C...R... Directeur Generaal der Stads-Werken en Gebouwen te Amsterdam*, z.p., z.j., voor het eerste p. 3-5, voor het tweede p. 5-15.
- 47 Tekeningen aanwezig in de Topografische Atlas GAA; volgens de catalogus in 1768 vervaardigd door Rauws. Alle bladen evenwel ongedateerd, en slechts twee ervan gesigneerd. Desondanks aannemelijk dat ze alle zes van één hand zijn.
- 48 Daarover o.m.: J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*, uitgeg. met een aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck, Amsterdam 1920, p. 82-91; B. Hunninger, 'De Amsterdamsche Schouwburg van 1637', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, IX (1958), p. 109-171; W. Kuyper, 'Een manieristisch theater van een barok architect', *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXIX (1970), p. 99-117; B. Albach, 'De Schouwburg van Jacob van Campen', *Oud-Holland*, LXXXV (1970), p. 85-109; R. Roegholt, 'De Schouwburg op de Keizersgracht 1617-1772', in: *Het Roomsche Catholyck Oude-Armen Comptoir te Amsterdam*, Zutphen 1983, p. 23-37. Voorts de desbetreffende paragraaf in Wagenaar, o.c. [37], II, p. 391-406. Voor de opeenvolgende Amsterdamsche schouwburgen daarnaast ook: N. Cornelissen, 'Opera in Amsterdam', *Ons Amsterdam*, XXXVIII (1986), p. 198-202.
- 49 Zie K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989, p. 139-145; alsmede Worp, o.c. [48], p. 128-132.
- 50 H.H.J. de Leeuwe, 'De brand van de Amsterdamsche Schouwburg', *Spiegel Historiaal*, IX (1974), p. 212. En wel, volgens Worp, o.c. [48], p. 189, achtereenvolgens: uitbouw van het voorgebouw; inbouw van loges; vergroting van de toeschouwersruimte; en verbouwingen van onbekende aard. E.B.M. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXVII (1978), p. 131-137, rept daarentegen van verbouwingen in 1765, 1766, 1768, 1770 en 1771, waarbij het ontwerp voor de grote ingrepen uit de laatste twee jaren, evenals dat voor de inbouw van de loges ter ere van het bezoek van Willem V met vrouw in 1768, voor rekening van Jan Smit zou komen (in 1770 onder supervisie van Rauws).
- 51 Daarvan zijn opmetingstekenigen uit 1774 bewaard in de Top. Atlas van het GAA.
- 52 M.D. Ozinga, *Protestantsche kerken hier te lande gesticht 1596-1793* [Onderzoek naar hun bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis], Diss. RUL, Amsterdam 1929, p. 133.
- 53 R. Meischke, 'De vernieuwing van Rhijnhof en de architect Johan Samuel Creutz', *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p. 115 en p. 121, schrijft althans onder voorbehoud op puur stilistische gronden een door hem als 'Frans' gekarakteriseerd en ca.1770 gedateerd plan met drie hoge risalieten (waarvan de middelste met fronton) en hoge gerusticeerde onderverdieping, aan Rauws toe, omdat het z.i. slechts van de Amsterdamse stadsfabriek kan stammen, en noch De Witte (te andere hand) noch Creutz (te afwijkende latere ontwerpen) daarvoor in aanmerking komen. Bovendien zou De Witte er te laat voor in Amsterdam gekomen zijn, maar waar de datering van het bewuste plan volstrekt onzeker is, vervalt m.i. dit laatste argument.
- 54 Meischke, o.c. [53], p. 120.
- 55 Voor het voorgaande Ozinga, o.c. [29:2], p. 105-106.
- 56 Voor een overzicht van de opeenvolgende stadspoorten: J.H. van de Hoek Ostende, 'Amsterdamsche stadspoorten', *Maandblad Amstelodamum*, LXIV (1977), p. 63-67.
- 57 Over de Muiderpoort: P.H. Witkamp, *Verzameling van afbeeldingen van Oude gebouwen uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, aflevering XXIII, plaat 116-121 met tekst (Amsterdam 1872); R. Tjieskens, 'Muiderpoort te Amsterdam', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen* [Vier eeuwen maquettes in Nederland], tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p. 91-92; F. Schmidt in: De Jong, o.c. [2], cat.nr. 18, p. 55; alsmede Winkel-Rauws, o.c. [41], p. 75-76. Zie ook M. Beek, *Drie eeuwen Amsterdamsche bouwkunst* [Catalogus van architectuurtekeningen in de verzameling A.A. Kok], Amsterdam 1984, p. 74-76, cat.nr. 56-58. Voor de latere lotgevallen summier: J.B. Visser, 'De Muiderpoort verbouwd', *Ons Amsterdam*, XVI (1964), p. 40-43; en J.H. Kruizinga, 'Amsterdam heeft nog twee stadspoorten', *Noord Holland*, IV (1984/'85) no.1, p. 9-11. Speciaal over het hek dat de toegang tot het voorterrein van de poort aan de veldzijde afsluit, in 1898 bij een verkeersdoorbraak verwijderd werd en in 1938 in het Flevopark belandde: M.G.W. Schiphouwer, 'Het hekkepoortje', *Ons Amsterdam*, XXXI (1979), p. 308-309.
- 58 Aanwezig in het Amsterdams Historisch Museum; beschreven bij Tieskens, o.c. [57], p. 91-92; en F. Schmidt in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 18, p. 55.
- 59 Top. Atlas GAA. De bladen zijn ongesigneerd en ongedateerd; zij betreffen: A. Plattegronden van begane grond, eerste en tweede verdieping; B. Plattegrond van het funderingsplan; C. en D. Zijaanzichten van de funderingen; E. Dwarsdoorsnede.
- 60 Ingekleurde pentekening, genummerd D 36042, te vinden in de Top. Atlas van het GAA.
- 61 *Amsterdam in zyne Geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schouwen, schutterye, gilden en regeringe, beschreeven. Om te dienen ten vervolge op het Werk van Jan Wagenaar*, Amsterdam 1802; opgenomen als deel IV bij J. Wagenaar, o.c. [37], p. 452.
- 62 Getiteld 'Façade extérieure de la nouvelle port de ville à Amsterdam', Top. Atlas GAA. Over Druck: Ozinga, o.c. [29:2], p. 117-118; Meischke e.a., o.c. [9], p. 92-93.

- 63 Aanwezig in TopAtlas GAA. De zes platen behelzen: I.'Grondt Teekening van de nieuwgebouwde Muyder Poort der Stadt Amsterdam 1770'; II.'De Muyder Poort buyten de Stad te zien'; III.'De Muyder Poort in de Stad te zien'; IV.'De Muyder Poort van ter Zyden te zien'; V.'Doorsneede der Muyder Poort'; VI.'Het IJser Hek der Muyder Poort'.
- 64 Meischke, o.c. [2], p. 215. Series bekend van de Stadsschouwburg van De Witte (1774), het Huis onder 't Zeil, eveneens van De Witte (1775), het Rechthuis van Westzaan van Creutz (1784) en van Felix Meritis van Jacob Otten Husly (1791).
- 65 Maten bij Witkamp, o.c. [57].
- 66 Vgl. F. Vermeulen, 'Over den ouden vestingbouw in Nederland in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. II. De architectonische elementen in den vestingbouw', *Oudheidkundig Jaarboek* [=4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], VI (1937), p. 70-76.
- 67 Dergelijke gepantserde halfruilen bezat bijvoorbeeld de Haarlommerpoort van Hendrick de Keyser uit 1615-'18. A.W. Weismann, *Geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst*, Amsterdam 1912, p. 411, wijst hierop. Zie voor deze poort ook: F.J. Dubiez, 'De bouwmeester en beeldhouwer Hendrick de Keyser' [Zijn betekenis voor het Amsterdamse stadsbeeld in het licht van de oude stedschrijvers], *Ons Amsterdam*, IX (1957), p. 233-234.
- 68 Speciaal over Van der Helms stadspoorten recent I.W. Lambrechtsen-Van Essen, *De stadspoorten van Leiden en stadsbouwmeester Willem van der Helm (ca.1628-1675)* [Leidse Historische Reeks 9], Utrecht 1994, p. 47-69.
- 69 Vgl. E.H. ter Kuile, I. *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Diss. RUL, Leiden 1929, p. 113-115; dez., 2. *De torens van Nederland* [Heemschutsrie deel 7], Amsterdam 1941, p. 102-103; T.H. von der Dunk, *An den Werken der neuern Baukunst erblickt man nur Regeln* [De toren als theoretisch probleem in de klassieke architectuur van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800], scriptie UvA/KHI no.1461, Amsterdam 1987, p. 162-163.
- 70 Vgl. Ozinga, o.c. [52], p. 138-139 resp. 139-140.
- 71 Over Husly en zijn betekenis: J. Knoef, 'Achttiend' eeuwse stuc-ontwerpen in de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en hun makers', *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, LXXXV (1933), p. 33-36; C.C.G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw*, Diss. RUU, z.p. 1972, p. 8-13; H.S. Korthals Altes-Rudolph, *Jacob Otten Husly 1738-1796* [Bouwmeester/Stucadoor], doct.scriptie UvA/KHI no. 1570, Amsterdam 1988; De Jong, o.c. [6:2], p. 79-96.
- 72 Over de bouw: A. Stork, 'Het Stadhuis van Weesp', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XII (1959), kol.237-250; Korthals Altes-Rudolph, o.c. [71], p. 23-29; D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 19-22, p. 55-57. Voor de overeenkomsten Meischke, o.c. [2], p. 217.
- 73 Over de wording van het Stadhuis: Meischke, o.c. [2], p. 218-242, 262-269; A.T. Schuitema Meijer, *De Raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, p. 50-103; Korthals Altes-Rudolph, o.c. [71], p. 38-50. Voor de overeenkomst met het Mauritshuis Meischke p. 239-240.
- 74 Voor de ontwikkeling van de gevelcompositie in het werk van Van der Hart: Van Swigchem, o.c. [8], p. 96-103; voor het werk van Giudici: E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici, 1746-1819', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 4e reeks II (1934), p. 29-41; J. Verheul Dzn., *De architect Jan Giudici 1746-1819* [Beschouwingen over enkele nog bestaande bouwwerken door Giudici ontworpen tijdens zijn verblijf van 1770 tot 1819 als architect te Rotterdam], Rotterdam? 1938, met illustraties.
- 75 Over de bouw van deze poort Ozinga, o.c. [29:2], p. 104-109; alsmede, zeer kort, J. Verheul Dzn., *Historische gebouwen van Rotterdam* [Beschrijving van de voornaamste verdwenen en bestaande oude gebouwen van architectonische of historische waarde], deel II, Rotterdam 1947, p. 7-9.
- 76 Daarover P.H. Cuperus, 'De Wittevrouwenpoort te Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1952, p. 110-116; R.T.[ieskens], 'Wittevrouwenpoort te Utrecht', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wessel (red.), *Het kleine bouwen* [Vier eeuwen maquettes in Nederland], tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p. 48-50.
- 77 Zie J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669) Architect*, Zutphen 1993, p. 185-193.
- 78 Ozinga, o.c. [29:2], p. 104, 106.
- 79 Ozinga, o.c. [29:2], p. 104-105. Over Van Stolk: J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770), architect; deel I: Rotterdamse jaren (ca.1720-1750)', in: E. de Heer (red.), *Bouwen in Nederland* [Vijfentwintig opstellen over nederlandse architectuur opgedragen aan Prof.Ir.J.J.Terwen] = *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, III (1984), p. 23-53; dez., 'deel II: in dienst bij prins Willem IV en Willem V', in: C. Scheffer e.a. (red.), *Achttiende eeuwse kunst in de Nederlanden* = *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, IV (1985), p. 481-497.
- 80 Zie Ozinga, o.c. [29:2], p. 105 en 119 noot 28, resp. p. 106.
- 81 *Het dagboek*, o.c. [33], p. 355-356; Winkel-Rauws, o.c. [41], p. 76-77. Voor de brand zie: Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 490-493; Worp, o.c. [48], p. 214-216; M.G. Emeis jr., '1772 einde van een schouwburg', *Ons Amsterdam*, XXIV (1972), p. 183-188; De Leeuwe, o.c. [50], p. 212-221; alsmede ook K.A. Citroen, 'Wat naar gezigt! ô ramp! Wat yselyke vlam!' [De Amsterdamse Schouwburgbrand van 1772 op een zilveren tabaksdoos], *Antiek*, XVIII (1983/'84), p. 79-84.
- 82 14 juli volgens N. de Roever, 'De Rariteiten-kamer verbonden aan 't Amsterdamse Gemeente-archief', *Oud-Holland*, VI (1888), p. 201, welke echter bij De Roever nog wel eens niet wil kloppen; Werkman, o.c. [9], p. 10, geeft 10 juli. Enige summere biografische gegevens zijn te vinden bij Thieme/Becker, o.c. [31], XXXVI (1947), p. 128.
- 83 Zie G. Drewes, 'Fictie en werkelijkheid in de autobiografie van Jacob Eduard de Witte', in: P. Altena, H.A. Diederiks en S. Faber (red.), *Feit en fictie in de misdaadliteratuur (1650-1850)*, Amsterdam 1985, p. 88.
- 84 Zijn gelijknamige zoon werd daar 2 april 1763 in de St.Pieterskerk katholiek gedoopt, ofschoon De Witte zelf gereformeerd was (!); zie: G. Drewes en H. Groot, 'Inleiding' bij: J.E. de Witte, *Fragmenten uit de roman van mijn leven*, Hilversum 1993, p. 10. Zie ook het lemma over deze zoon van C.W. Bruinvis in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel III, Leiden 1914, kol.1472.
- 85 Voor het voorgaande Ozinga, o.c. [29:1], p. 140-141.
- 86 Gegevens ontleend aan De Roever, o.c. [82], p. 201 noot 2; Drewes, o.c. [83], p. 88; en Werkman, o.c. [9], p. 10.
- 87 Van Swigchem, o.c. [8], p. 15 noot 48. Voor de Stadstekenacademie en haar betekenis voor de zuivering van de kunst in klassieke zin: P. Knolle, 'De Amsterdamse stadstekenacademie, een 18de-eeuwse 'oefenschool' voor modeltekenaars', in: A. Martis, H. Miedema en E. van Uiterd (red.), *Kunstonderwijs in Nederland* = *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, XXX (1979), p. 1-41. Op het belang van de tekenacademie wijst o.a. ook Van Swigchem p. 325; dit enigszins gerelativeerd door De Jong, o.c. [2], p. 49.
- 88 Over de belangrijke rol van De Witte bij de introductie van het neoclassicisme: Meischke, o.c. [2], p. 217-218, 242; Van Swigchem, o.c. [8], p. 78.
- 89 Zo Meischke, o.c. [2], p. 216. Het gebouw wordt door Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 450, uitgebreid beschreven, helaas zonder de ontwerper op te geven. Het feit dat de Korenbeurs i.o.v. het stadsbestuur gebouwd werd, zou op het auteurschap van Maybaum kunnen

- wijzen, wiens naam door Wagenaar immers ook bij Nieuwe Synagoge en Oudemannenhuis ongenoemd bleef.
- 90 J.C. Breen, 'Geschiedenis van het huis Heerengracht 527', *Jaarboek Amstelodamum*, XVII (1919), p. 67-72, verschaft helaas geen relevante informatie inzake ontwerper en datering. O.F. Slothouwer, *Amsterdamsche huizen 1600-1800*, Amsterdam 1928, p. 73, plaatst het pand zonder nadere argumentatie rond 1760; Ottenheym, o.c. [9], p. 55, dateert het exact in 1770. Roosegaarde Bisschop, o.c. [10], p. 160 plaatste, onder verwijzing naar de lijst met verbouwingen van grachtenpanden uit de periode 1759-1772 bij I. van Eeghen, 'De geheimen achter de tekeningen van het Grachtenboek', *Maandblad Amstelodamum*, L (1963), p. 29-30, waarop het pand niet voorkomt, de voorgevel vóór 1760; terecht tekende J. Korthals Altes, *Herengracht 527* [Een uitzonderlijk huis in Amsterdam], kand.scrip-tie UvA-KHI no.939, z.p., 1983, p. 22, hiertegen aan dat vermeldingen op de verpondingslijst tot huizen waar de beschikbare ruimte vergroot is (bijv. door extra verdieping) beperkt blijven, en de ingreep aan Herengracht 527 slechts de voorgevel sec betreft.
- 91 Vgl. Meischke e.a., o.c. [9], p. 92, alsmede ook p. 98 voor het verdwijnen ervan.
- 92 Over de Stadsschouwburg uitvoerig, evenwel zonder dieper op de architectuur in te gaan: N. Sluijter-Seiffert, 'De Amsterdamse schouwburg van 1774', *Oud-Holland*, XC (1976), p. 21-64; inzake de buitengevels beperkt de auteur zich op p. 24-25 bijv. tot een korte beschrijving, zonder nadere analyse. Zie voorts Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 493-496; Worp, o.c. [48], p. 219-224.
- 93 Hierover tot dusverre slechts kort J.C. Breen, 'Topografische geschiedenis van den Dam te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, VII (1909), p. 165-166; F., 'Het Kommandantshuis' [Het oude 'Huis onder 't zeil'], *Makelaars-Weekblad*, XXXII (1929) no.6 (12 februari), p. 4; Meischke, o.c. [2], p. 242; alsmede inzake de latere overgang in militaire handen: J. Belonje, 'Het huis 'Onder het Zijl' op den Dam', *Maandblad Amstelodamum*, LIII (1966), p. 6-8. Zie voorts Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 449.
- 94 Daarover slechts kort Meischke, o.c. [2], p. 232-234.
- 95 De Stadsschouwburg onderging eerst in 1872-'74 een zware verbouwing, waarbij het houten bouwswel door B.de Greef en W.Springer in een stenen corset werd ingesnoerd, en brandde vervolgens in 1890 af. Het Huis onder 't Zeil werd in 1912 in het kader van de herinrichting van de Dam gesloopt (zie Belonje, o.c. [93], p. 8 noot 2).
- 96 Over de kerk: Ozinga, o.c. [52], p. 133-134; alsmede, vrij terloops: H.H. van Regteren Altena, 'Terug naar Ouderkerk', *Maandblad Amstelodamum*, LXII (1975), p. 78-79. Zie voorts Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 539-540.
- 97 Voor de problematiek van de plaatsing van de preekstoel i.s.m. het bankenplan bij kerkgebouwen met een centralistisch grondplan: C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord* [Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900], 's-Gravenhage 1984, p. 87-125, speciaal 102-104, 112-115 en 120-123.
- 98 Vgl. Ozinga, o.c. [52], p. 134 met noot 6 voor voorbeelden.
- 99 Zo bewaart de Top.Atlas van het GAA een uit 1775 daterende gravure van de opstand van de kerk, vervaardigd door Caspar Philips Jzn., die ook de Muiderpoort in prent had gebracht.
- 100 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA.
- 101 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont grondplan en zijaanzicht van de brug.
- 102 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont plattegrond, doorsnede en opstand van de voorgevel. De bewuste huisjes zijn vermoedelijk eerst vrij recent in het kader van de stadsvernieuwing ten behoeve van een nieuw woonblok gesloopt. Voor de lotgevallen van het Oudezijds Huiszittenhuis zelf (nu Academie voor Bouwkunst): 'Het O.Z.Huiszittenhuis en zijn nieuwe bestemming', *Maandblad Amstelodamum*, XXX (1943), p. 65-68; J. Hollestelle, 'Het Oudezijds Huiszittenhuis in eere her-steld', *Heemschut*, XX (1943), p. 39-45.
- 103 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont de plattegrond van de stal zelf, de aanpalende tuin en de woning van de stalknecht, alsmede een lengte- en dwarsdoorsnede. Blijkens de catalogus bevond de stal zich ongeveer daar waar zich nu het deel van de Marnixstraat tussen Nieuwe Passeerderstraat en Leidsekade uitstrekt.
- 104 Tekening in 8 bladen, op één na ongedateerd, en alle ongesigneerd, Top. Atlas GAA. Voorts aldaar een serie van 17 gravures, in prent gebracht door de gebroeders Vinkeles, met voorbericht van de uitgever, Johannes Smit, van 15 september 1774. De bewaarde bouwtekeningen tonen: 1.Opstand voorgevel (gelijk aan die in de gravure-reeks); 1a. Onuitgevoerd gebleven variant van de vorige, slechts geringe afwijkingen vertonende; 2.Opstand zijgevel, niet geheel als uitgevoerd (het enige - 1773 - gedateerde blad van de reeks); 2a.Opstand zijgevel, als gegraveerd en uitgevoerd, in de details afwijkend van de vorige; 3.Lengtedoorsnede; 4.Plattegrond op zaal-hoogte; 5.Idem op balconhoogte; 6.Ingekleurd onderaanzicht van het plafond.
- 105 Het terrein aan de Keizersgracht werd verkocht; voor de latere lotgevallen zie P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek*, Amsterdam 1991, p. 186-187. Op de plek verrees in 1772-'73 het Rooms Catholiek Oude-Armencomptoir; zie daarover: H.C. de Wolf, *Geschiedenis van het R.C.Oude-Armenkantoor te Amsterdam 1600-1866*, diss. KUN, Hilversum 1964, p. 82-83; J.T. Balk, 'R.C.Oude-Armenkantoor te Amsterdam gerestaureerd', *Heemschut*, LV (1978), p. 158-160; H. Tulleners, *Een pracht van een gracht* [28 Monumenten aan de Amsterdamse Keizersgracht], Amsterdam 1988, p. 85-88; alsmede I.H. van Eeghen, 'De restauratie van het R.C. Oude-Armenkantoor (Keizersgracht 384)', *Maandblad Amstelodamum*, LXII (1972), p. 50-55, die p. 51 meedeelt dat de werkzaamheden o.l.v. de vaste timmermansbaas Pieter Wiglaar (1708-'90) plaats vonden. De naam van De Witte valt daarbij nergens, en ook Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 480-481, die verzuimt een ontwerper te noemen, rept niet van bemoeienis van de stadsfabriek.
- 106 Sluijter-Seiffert, o.c. [92], p. 23-24.
- 107 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont plattegrond, opstand en doorsnede.
- 108 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont plattegrond, opstanden van zij- en voorgevel, en doorsnede.
- 109 Tekening in 1 blad, gedateerd en gesigneerd, Top.Atlas GAA. De tekening toont plattegrond en twee doorsneden.
- 110 Zo R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin van de K.N.O.B.*, XCIII (1994) no.3, p. 100 afb. 1, 107.
- 111 Waarschijnlijk in 1807. Zie Breen, o.c. [93], p. 166; Belonje, o.c. [93], p. 8 noot 2; SPIES e.a., o.c. [37], II, p. 112.
- 112 Tekening in 4 bladen, Top.Atlas GAA. Volgens de nummering aldaar: 1.Opstand van de voorgevel, gedateerd en gesigneerd; 2.Profiel van de voorgevel, ongedateerd en ongesigneerd; 3.Opstand van de zijgevel, gedateerd (1774) en gesigneerd; 4.Doorsnede en plattegrond, ongedateerd, maar wel gesigneerd.
- 113 Al kort gememoreerd door Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 451. Daaraan hoop ik binnenkort elders een apart artikel te wijden.
- 114 Volgens Breen, o.c. [93], p. 166 op 21 november 1776 aanbesteed. Zevental tekeningen in Top.Atlas GAA bewaard. Eén opstand van de voorgevel (ongesigneerd en ongedateerd) geeft de bestaande toestand van de Waag weer, een tweede (ongesigneerd, maar 1776 gedateerd) de beoogde nieuwe voorgevel, onder weglating van het dak. Een derde (ongesigneerd en ongedateerd, maar met de tekst duidelijk in het handschrift van De Witte) toont een 'Model tot de drie Schoorsteen-Pijpen voor de Waag op den Dam'. De vier anderen tonen drie onderling licht verschillende (twee tekeningen zijn identiek) projecten voor een nieuwe trap (plattegrond en opstand); drie daarvan (twee ontwerpen weergevend) zijn 1776 gedateerd,

- maar ongesigneerd, en behelzen vermoedelijk projecten van De Witte; de laatste is ongedateerd en ongesigneerd, maar later in potlood van de aantekening voorzien: project van J.E. de Witte, gecorrigeerd door J.S.Creutz, en behelst zo vermoedelijk een na het vertrek van De Witte (in 1777) tot stand gekomen nieuw plan van Creutz, waarbij deze het bestaande tot uitgangspunt nam. Blijkens prenten is het dak van de Waag vóór 1780 drastisch verlaagd, en de romp zelf met natuursteen bekleed. De nieuwe trap blijkt toch volgens het plan van De Witte opgetrokken te zijn, maar de schoorstenen op de bewaarde prenten uit het eind van de 18de eeuw corresponderen niet met de genoemde bouwtekening.
- 115 Tekening in twee bladen, TopAtlas GAA. Het ene blad, gedateerd en gesigneerd, toont doorsnede en voorgevel; het andere blad, ongedateerd en ongesigneerd, in twee opstandtekeningen de zijwanden van binnenuit.
- 116 Zie Van Swigchem, o.c. [8], p. 154-155. Voor de geschiedenis van complex en instelling ook kort A.J. Bonke, 'Kanonnen, koren en kracht', *Ons Amsterdam*, XXXVIII (1986), p. 102-105, evenwel zonder De Witte te noemen. Ook Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 452, stelt slechts dat Van der Hart in 1778 de opdracht kreeg.
- 117 Tekening in 1 blad, ongedateerd, maar wel gesigneerd, TopAtlas GAA. De tekening toont het grondplan van de begane grond en de eerste verdieping, alsmede de opstand van de onderhelft van de voorgevel na de verbouwing.
- 118 Zie Wagenaar, o.c. [61], IV, p. 452-453.
- 119 Sluijter-Seijffert, o.c. [92], p. 23.
- 120 Vgl. ook dienaangaande, n.a.v. het St.Jacobsgasthuis te Schiedam, de opmerking van E.H. ter Kuile, 'De architectuur', in: S. J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel II, Amsterdam 1957, p. 157; alsmede voorts Meischke, o.c. [2], p. 246.
- 121 Vgl. o.m. Van Swigchem, o.c. [8], p. 170. Weliswaar werd de voorgevel van het Commandantshuis ten dele in baksteen uitgevoerd, maar volgens Meischke, o.c. [2], p. 242 was het – met een blik op de bouwtekening – de bedoeling niet alleen de middenrisaliet te bepleisteren.
- 122 Die urnen waren in de zoëven genoemde onuitgevoerde gevelvariant voor de schouwburg slechts wat gedrukker en dus iets minder prominent. Daarentegen zouden de Ionische dankzij gebruik van guirlandes onder de kapitelen weer wat rijker uitgevoerd worden.
- 123 Vgl. Meischke, o.c. [2], p. 242.
- 124 Zie Meischke, o.c. [2], p. 223.
- 125 Vgl. Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 64.
- 126 Het prijsvraagprogramma is opgenomen als Bijlage 4 bij Korthals Altes-Rudolph, o.c. [71], p. 91. Zie voor de belangrijkste punten ook Meischke, o.c. [2], p. 222-224; vgl. verder ook Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 52-53, 58.
- 127 Vgl. voor deze eis Meischke, o.c. [2], p. 223; voor het rommelige effect bij Husly aldaar p. 228-230; voor de daaruit door de andere mededingers getrokken consequenties p. 248-249.
- 128 Zo althans Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 63, evenwel zonder nader aan te geven waaruit deze zou hebben bestaan. Voor de rol van Camper vgl. aldaar p. 52-53, 61-63; Meischke, o.c. [2], p. 220, 222.
- 129 Meischke, o.c. [2], p. 232; Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 63.
- 130 Vgl. Van Swigchem, o.c. [8], p. 12, 364; dez., o.c. [13], kol.60; alsmede kort: J.B. Bedaux, 'A discussion on Rembrandt in eighteenth-century Amsterdam: Petrus Camper versus Cornelis Ploos van Amstel', [Hoogsteder-Naumann] *Mercury* no.3 (1986), p. 45.
- 131 Zie: Notulen van thesaurieren van 5-5-1777, GAA 5040: inv.nr. 29, p. 125-128.
- 132 Vgl. voor het voorgaande Drewes, o.c. [83], p. 88-89; dez. met Groot, o.c. [84], p. 12; Werkman, o.c. [9], p. 10-11, die evenwel beide douceurtjes in 1775 dateert. Zie ook kort Meischke, o.c. [53], p. 121; Van Swigchem, o.c. [8], p. 8. De Wittes gelijknamige zoon geeft in zijn memoires aan deze plotselinge carrièrebreek een zeer fraaie draai. Zie De Witte, o.c. [84], p. 51-52.
- 133 Drewes & Groot, o.c. [84], p. 12; De Witte, o.c. [84], p. 47; zijn gelijknamige zoon verschaft in zijn memoires enige informatie over de verdere lotgevallen van De Witte aldaar; zie p. 47-49. Deze zoon deed zelf in 1800, om eigen redenen op de vlucht voor de Bataafse autoriteiten, een vergeefse poging om hem in Riga op te zoeken. Zie Bruinvis, o.c. [84], kol.1478. Bij Thieme/Becker, o.c. [31], XXXVI (1947), p. 128, is er, in navolging van W. Neumann (uitg.), *Lexikon baltischer Künstler*, Riga 1908, p. 170, sprake van een in Riga geboren en aan de ingenieursschool in St.Petersburg opgeleide architect Johann de Witte (1790-1854); vermoedelijk een nagekomen zoon (of kleinzoon?) van de ontslagen Amsterdamse stadsbouwmeester.
- 134 Drewes, o.c. [83], p. 89.
- 135 Daarover Bruinvis, o.c. [84], kol.1472-1475; Drewes, o.c. [83], p. 87-99; alsmede, nog veel uitvoeriger inzake de juridische implicaties en complicaties: L.M. Bollin Couquerque, 't Gedrogt der ongelimiteerde militaire jurisdictie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, XXXVI (1941), p. 162-195, 221-255. Recent is De Wittes eigen visie, in een uit 1825 daterend, indertijd onuitgegeven gebleven manuscript, door G. Drewes en H. Groot van lange inleiding en commentaar (p.7-40; over de zaak p. 12-25) voorzien in druk verschenen (De Witte, o.c. [84]).
- 136 Meischke, o.c. [53], p. 122; Werkman, o.c. [9], p. 12.
- 137 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9.
- 138 Biografische gegevens over Creutz vooral te vinden bij Meischke, o.c. [53], p. 119-123; en L. Jansen, 'Een roman in de stadstimmeruin', *Ons Amsterdam*, XII (1960), p. 55-57. Zie voorts ook Werkman, o.c. [9], p. 12-14.
- 139 Meischke, o.c. [49], p. 119-120; Jansen, o.c. [130], p. 55. Schilling stamde uit Jever, waar hij in 1746 of 1747 geboren was. Zie aldaar, p. 56. Het geboortjaar van Creutz volgens Meischke e.a.[9], p. 91. Voordien werd ook voor hem 1746 of 1747 aangegeven.
- 140 Werkman, o.c. [9], p. 12, ontkent nadrukkelijk dat hij als militair ingenieur was opgeleid. Hij wordt echter door de meesten, laatstelijk nog door Meischke e.a., o.c. [9], p. 91-92 onder het kopje 'Het fabrieksambt onder de militaire ingenieurs', in één adem met Maybaum, Rauws en De Witte als zodanig genoemd, en ook zijn latere loopbaan in het Russische leger, waar hij meteen als majoor bij de genie begint, wijst op een gedegen technische vooropleiding.
- 141 Meischke, o.c. [53], p. 119-120; Jansen, o.c. [138], p. 55-56; Werkman, o.c. [9], p. 10. Over de Stadstimmeruin ook L. Jansen, 'De voormalige stadstimmeruin', *Ons Amsterdam*, XII (1960), p. 48-54.
- 142 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9, met noot 25.
- 143 Van Swigchem, o.c. [8], p. 3-4.
- 144 Meischke, o.c. [53], p. 122; Van Swigchem, o.c. [8], p. 9; Meischke e.a.[9], p. 92.
- 145 Daarnaast is nog bewaard gebleven het statige pand Grote Oost 22 in Hoorn, dat hij in 1785 voor een vooraanstaand patriot, de secretaris van het College van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier Bernardus Blok (1756-1818) ontwierp, waarbij Leendert Viervant de Jonge (1752-1801) gedeeltelijk de afwerking van de interieurs voor zijn rekening nam. Zie R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1993, p. 86 met p. 93 afb. 178; A. Boezaard en H. Zantkuyl, 'Het cultuurhistorisch pand Grote Oost 22 en zijn bewoners', *Oud Hoorn*, 1993, p. 80-87.
- 146 Uit de jaren 1783-'85. Daarover recent: P. Prins, 'De ontmanteling van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, LXXXV (1993), p. 91-94. Over de uiteindelijke sloop ook: L. Jansen, 'Nog eens de stadsmuur', *Ons Amsterdam*, XVII (1965), p. 252-255.
- 147 Over de geschiedenis van Rijnhof het opstel van Meischke, o.c. [53], p. 105-124. Voorts kort: E.H. ter Kuile, *Leiden en westelijk*

- Rijnland* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VII.1], Den Haag 1944, p. 179-180, met afb. 398, 399, 402. Puur over de bewoners handelt het korte opstel van F.A. le Poole, 'Rijnhof', *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p. 102-104.
- 148 Meischke, o.c. [53], p. 115, 121.
- 149 Vgl. Meischke, o.c. [53], p. 109-115. Het laatste van deze reeks wordt p. 115 onder voorbehoud op naam van Rauws gesteld.
- 150 Volgens Meischke, o.c. [53], p. 108, was het huis in 1730-'31 ook al vrijwel geheel – behoudens het middelste stuk – van de grond af herbouwd.
- 151 Zo Meischke, o.c. [53], p. 115.
- 152 Meischke, o.c. [53], p. 115-117, is hierover helaas zeer kort.
- 153 Daarover: M.A. Schimmel en C.L. Temminck Groll, 'Het Zusterplein en het Broederplein van de Evangelische Broedergemeente te Zeist', *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXIX (1970), p. 1-13.
- 154 Vgl. Meischke, o.c. [2], p. 267, n.a.v. Husly's nieuwe ontwerp voor het Stadhuis van Groningen uit 1793.
- 155 Ontwerpen, afgebeeld bij Meischke, o.c. [53], passim, blijkens p. 123, noot 1, nu in bezit van de N.H.gemeente te Leiden.
- 156 Vgl. voor deze ontwikkeling ook Meischke, o.c. [53], p. 117-119.
- 157 Meischke, o.c. [53], p. 119.
- 158 De omvang van de bestaande literatuur is met dit belang geenszins in overeenstemming. De meeste informatie is nog te vinden bij J. Vredenduin Pz., *Geschiedenis van de banne Westzaanen*, Zaandam 1903, p. 137-144; alsmede in het korte opstel van de architect die het in 1923 restaureerde: J. de Meijer, 'Het oude Rechthuis en de kerk te Westzaan', *Buiten*, XVIII (1924), p. 56-58. Nadien summier J.J.F.W. van Agt, *Waterland en omgeving* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.1.1], Den Haag 1953, p. 137-138; alsmede nog korter Meischke, o.c. [2], p. 246; S. de Jong en J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Zaandam 1987, p. 57-60; D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 39, p. 64; C. Rogge, 'Rechthuizen', lemma in: J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, Wormerveer 1991, deel II, p. 607-608. Voorts uit de bouwtijd zelf: S. Jongewaard, 'Aanspraak ter Inwyng van het nieuwgebouwde Rechthuis in den ban Westzaanen te Westzaan, Den 13. February 1783', in: *Aanspraaken gedaan zo ter verlaating van het Oude als ter intrede en inwyng van het nieuwe Rechthuis te Westzaan, Den 13. February Anno 1783*, Amsterdam 1783, met p. 25-52 een uitvoerige beschrijving van in- en exterieur; alsmede: A. Loosjes Cz., *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen*, Haarlem 1794, p. 89-95.
- 159 Jongewaard, o.c. [158], p. 21-22; Loosjes, o.c. [158], p. 91; De Meijer, o.c. [158], p. 56-57; D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 39, p. 64.
- 160 Een eerste besteding op 10-6-1780 mislukte omdat de laagste inschrijving met f 23.862 ver boven de begroting uitkwam, waarna men volgens gewijzigd bestek op 11-11-1780 herbestedde. Daar de aannemingssom met f 23.447 evenwel niet veel van de eerste verschilde, kan het eerdere plan niet zeer ingrijpend gewijzigd zijn. Zie Vredenduin, o.c. [158], p. 137-138; De Jong & Schipper, o.c. [158], p. 57. Volgens Jongewaard, o.c. [158], p. 22, was de mislukking van de eerste besteding te wijten aan een te kort bepaalde opleverings-termijn. Het is daarbij onduidelijk, waarom de vrijwel onveranderde prijs de tweede keer niet op onoverkomelijke bezwaren stuitte; misschien had men inmiddels ingezien dat het kennelijk niet goedkoper ging. De uiteindelijke bouwkosten beliepen overigens f 37.750. Zie ook De Meijer, o.c. [158], p. 57.
- 161 Jongewaard, o.c. [158], p. 26.
- 162 *Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen met alle daartoe behorenden platte gronden standteekeningen en profilen Gebouwt in het Jaar 1782 volgens ordonnantie van den Heere J.S.Creutz, Philos. Doctor, A.L.M. Directeur der werken der Stad Amsterdam, lid van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen*, z.p., z.j., een platenatlas in 11 bladen.
- 163 Over deze kerk kort De Meijer, o.c. [158], p. 58-59; Ozinga, o.c. [52], p. 129-130; Van Agt, o.c. [158], p. 138-140; alsmede Loosjes, o.c. [158], p. 85-87.
- 164 Voor de betekenis daarvan: Meischke, o.c. [2], p. 243-248; De Jong, o.c. [2], p. 49; Oxenaar, o.c. [19], p. 21-22.
- 165 Dus afgezien van diverse (een enkele maal ook gerealiseerde) ontwerpen voor tuinhuizen van Husly en de Viervants, vermoedelijk uit de jaren 1770-'80 (zie o.m. Meischke, o.c. [2], p. 244-245; Quarles van Ufford, o.c. [71], p. 52-56; De Jong, o.c. [6:2], p. 84-85), of de door de stadhouderlijke architect Philip Wilhelm Schonck in 1778 als afdekking tegen de regen voor de ingang van het Oude Hof in Den Haag geplaatste halfhoge portiek (zie P. den Boer, *Het huys int noorteynde* [Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien], Zutphen 1986, p. 81-82).
- 166 Vgl. Ter Kuile, o.c. [120], p. 180; Meischke, o.c. [2], p. 246; D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 39, p. 64.
- 167 Voor het Teylershofje zie o.m.: G.H. Kurtz, *Haarlemse hofjes*, Haarlem 1972, p. 147-151; J.R. ter Molen, 'De Teylers Stichting te Haarlem en haar achttiende-eeuwse stichtingsgebouwen', in: *Teyler' 1778-1978* [Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest], Haarlem 1978, p. 193-204; R.W. Tjieskens, 'Poortgebouw Teylershofje te Haarlem', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen* [Vier eeuwen maquettes in Nederland], tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p. 98-100.
- 168 Voor de ontwerpgeschiedenis zie het artikel van Meischke, o.c. [28], kol.21-46; alsmede Jansen, o.c. [28], p. 15-19. Onduidelijk is in hoeverre ook het Huis Hoornwijk bij Rijswijk in dit rijtje thuis hoort, waar in de koppeling van de zuilen en de geringe diepte van de portico duidelijke overeenkomsten met het Rechthuis van Westzaan bestaan; inzake de datering bestaat namelijk onduidelijkheid (mogelijk 1784, mogelijk pas veel later), waaraan de tegenstrijdige informatie bij M. Brekelmans, *Kastelen en buitenplaatsen* [Monumenten in Rijswijk], Rijswijk 1986, p. 40-43, hogelijk bijdraagt.
- 169 Voor de betekenis van het pleisterwerk voor het neoclassicisme zie Meischke, o.c. [2], p. 248-252.
- 170 Zo Meischke, o.c. [2], p. 246; D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 39, p. 64.
- 171 Van Sas, o.c. [5], p. 29. Vgl. voor de aantallen Meischke, o.c. [2], p. 226; Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 62-63 (die zelfs nog op één inzending meer kwam); ook Camper was door deze grote deelname verrast.
- 172 Naast de bekroonde J.O. Husly als overige prijswinnaars J. van Noort & J. Berkman, J.E. de Witte, H.R. Horst en G. Giudici; zie o.m. Meischke, o.c. [2], p. 227-236; Schuitema Meijer, o.c. [73], p. 64-66; voorts nog Willem Bilderdijk (zie aldaar p. 68-69; en C.A. van Swigchem, 'Mr.Willem Bilderdijk en de bouwkunst', in: H.W.M. van der Wijck, C. Boschma en H.M. van den Berg (red.), *Opus Musivum* [Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962], Gorcum 1962, p. 364-366) en uit het buitenland N.de Pigage (Mannheim), W.L. Richter (Aurich) en de Franse hof-architect Bouchu (zie Schuitema Meijer p. 67-68).
- 173 D. van der Zalm in De Jong, o.c. [2], cat.nr. 39, p. 64, wijst hier op.
- 174 Voor een historisch overzicht van het wedervaren van eiland en bewoners zie: P.J. Meertens, 'Beknopte geschiedenis van het eiland', in: dez. en L. Kaiser (red.), *Het eiland Urk*, Alphen aan den Rijn 1942, p. 166-182; C. de Vries, *Geschiedenis van het eiland Urk*, Kampen 1962; U.E.E. Vroom, 'Urck, een zeker eiland in Almere', *Spiegel der Historie*, III (1986), p. 151-164, met op p. 151-152 en p. 164 (noten) een literatuuroverzicht.
- 175 Vgl. resp. De Vries, o.c. [174], p. 272; en Van Swigchem, o.c. [8], p. 48 noot 79.
- 176 Inzake de burgerlijke bouwkunde *buiten* de stadsmuren was bij de taakverdeling van 1777 als enige niets expliciet geregeld. Zie Werk-

- man, o.c. [9], p. 12.
- 177 Zie dienaangaande Van Swigchem, o.c. [8], p. 222-223.
- 178 Zie D.H. van Vliet, 'Gebouwd verleden', in: *Selden tyt zonder stryft* [De geschiedenis van een dorpskerk], Krommenie 1969, p. 25-67, p. 41-47. De bewuste kerk, na verwoesting in 1573 opgelapt en in 1657 vergroot en vernieuwd, werd vervolgens alleen hersteld. Het project van Creutz, dat in een spotdicht voor 'boere Stolp' gescholten werd, vertoonde om die reden vermoedelijk enige overeenkomst met de houten kerkjes van Groot-Schermer en Volendam (zie Meischke e.a., o.c. [145], p. 86; voor dergelijke kerkjes vgl. ook J.M.M. Jacobs, 'Vitruvius moet wel geacht, maar niet alleen geloofd werden' [De Amstelkerk en de architectuur van de 17de eeuw], *Jaarboek Monumentenzorg*, 1993, p. 53-57. Overigens suggereert het bewaard gebleven gedrukte bestek (bibliotheek, GA Zaandam no.11.023) toch een serieus stenen bouwwerk met door pilasters gelede toren, vier Ionische zuilen aan de voorgevel, en kolommen in het inwendige.
- 179 Vgl. De Vries, o.c. [174], p. 273, 274 resp. p. 283, 285; K. de Vries, 'De bouwgeschiedenis', in: F. Pereboom (red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangers* [Urker Uitgaven Deel XII], Urk 1986, p. 14, 18.
- 180 A.J. Reijers en H.J. Moerman, *De eilanden Schokland en Urk*, Urk 1984, p. 64, 65. Vgl. over Hoofts rol ook De Vries, o.c. [174], p. 277-278, 283; De Vries, o.c. [179], p. 14, 17-22. In 1782 kreeg hij al van Hooft de opdracht om een nieuwe kerk, die f 23.000 zou moeten kosten, te ontwerpen (aldaar p. 18), welk plan door geldgebrek onuitgevoerd bleef, waarna Creutz – na een korte episode waarin meestertimmerman Barent Brouwer uit Hoorn deze opdracht wist binnen te halen en vervolgens wegens bouwkundig onvermogen weer verspeelde – in 1785 een nieuw plan maakt, ditmaal op slechts f 15.951 begroot.
- 181 Zie naast het uitvoerige opstel van De Vries, o.c. [179], p. 13-37; Reijers & Moerman, o.c. [180], p. 65-66 (nog in de foute veronderstelling dat het slechts een verbouwing betrof); De Vries, o.c. [162], p. 282-289; T. de Vries, 'Kerk op een eiland', 4e afl., *De Hoeksteen* [Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis], V (1976), p. 143-144; en D. Camp en M. Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland* [Urk 1850-1940. Noordoostpolder 1942-1962] [Flevoland Monumenten Inventarisatie Project], Zwolle 1992, p. 126-127.
- 182 Blijkens F. Pereboom, 'Over de restauratie gesproken', in: dez. (red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangers* [Urker Uitgaven Deel XII], Urk 1986, p. 39, werd de koepelspits in 1896 door een nieuw octagon met achtkante naald vervangen, die in 1954 weer plaats maakte voor de huidige uivormige bekroning van Philip Bolt. Ook het afgewezen plan van Brouwer (zie noot 180) voorzag overigens in een toren die door een koepel werd bekroond; zie De Vries, o.c. [179], p. 19.
- 183 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9.
- 184 J.S. Creutz, *Kort verhaal van de uitdiepingen gedaan, in den jaare 1779 en 1780 in 't Ye, voor de stad Amsterdam*, Amsterdam 1781. In de bibliotheek van de UvA bevindt zich sub nr. 1757 A 16 een convoluit waarin een exemplaar hiervan met andere verhandelingen en rapporten inzake deze materie samengebonden is.
- 185 J.H. van den Hoek Ostende, 'Een baggermolen met hellend schep-rad', *Maandblad Amstelodamum*, L (1963), p. 163; de notabene in een onderzoeksrapport door de Hollandse Maatschappij van 1780 aanbevolen machine, die Creutz f 14.000 gekost had, leverde hem in 1789, toen deze bij gebrek aan afnemers voor afbraak verkocht moest worden, slechts f 500 op. Zie ook Van Swigchem, o.c. [8], p. 69 met noot 7.
- 186 Van Swigchem, o.c. [8], resp. p. 10 met noot 33; en p. 9, noot 28 en 33; Werkman, o.c. [9], p. 13; Meischke e.a., o.c. [9], p. 92.
- 187 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9-10; Werkman, o.c. [9], p. 13.
- 188 Zie Notulen thesaurieren van 20-6-1787, Besoigneboek 1778-1797, GAA 5039: inv.nr. 26, folio 294^r. Zie voorts Meischke, o.c. [53], p. 122, die derhalve het vertrek aan huiselijke factoren wijdt, maar later (Meischke, e.a., o.c. [9], p. 122 noot 342), omdat Creutz (hoogstwaarschijnlijk) een patriot was, politieke redenen als oorzaak aanwijst, waarbij echter ten onrechte gesteld wordt dat Creutz eerst ná de ineenstorting van de patriotse machtspositie (foutievelijk als 'mislukking van de Bataafse opstand' betiteld) naar Rusland vertrok (zie aldaar, p. 92). Zie voor het plotselinge vertrek ook Jansen, o.c. [138], p. 56; Van Swigchem, o.c. [8], p. 9; Werkman, o.c. [9], p. 14; en De Vries, o.c. [179], p. 17, die ten onrechte stelt dat Creutz uit zijn functie is gezet (hij kreeg intendeel een zeer lovend getuigschrift mee; zie Notulen thesaurieren van 20-6-1787, Besoigneboek 1778-1797, GAA 5039: inv.nr. 26, folio 294^v). In Creutz' plaats trok nu Schilling bij zijn vrouw in, wat tien jaar later zou leiden tot een huwelijk met zijn dochter. Zie Jansen p. 57.
- 189 Begin 1789 meldde hij zich vanuit St.Petersburg nog per brief bij Schilling, met het verzoek om zijn moddermolen te verkopen; zie Van den Hoek Ostende, o.c. [185], p. 163. Blijkens een later door hem uitgegeven brochure (*Vergleichung der verschiedenen Bauarten welche bey Gründung der im Meere erbauten Werke, vorzüglich aber bey Ausführung der Hafen-Wände oder der sogenannten Molen an den See-Häfen, gebräuchlich sind*, Berlin 1796; een vertaling van de oorspronkelijk Franstalige uitgave van 1792 te St.Petersburg, verzorgd door niemand minder dan David Gilly), is het hem in Rusland later echter niet slecht gegaan; op de titelpagina presenteert de auteur zich althans als 'Ingenieur-Major Ihro Kayserl. Maj. aller Reussen, Ritter des St.Wladimir-Ordens, Doktor der Weltweisheit [sic!] und Mitglied der Akademie der Wissenschaften zu Harlem'. Volgens De Vries, o.c. [179], p. 17, bracht hij het in de Russische hoofdstad zelfs weer tot directeur der stadswerken.
- 190 Van Swigchem, o.c. [8], p. 9, noot 27.

Herkomst afbeeldingen:

Gemeentearchief Amsterdam:	1, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15
Rijksdienst Monumentenzorg Zeist:	2, 9, 17, 18, 19, 20
Gemeentearchief Rotterdam:	8
Gemeentearchief Groningen:	16
UB Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis:	21